

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ÜLVİYYƏ XALİQ qızı MURADOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK
VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASININ İFADƏ
VASİTƏLƏRİ

İxtisaslaşma: HSM-060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər : _____

Solmaz Tofiq qızı Köçərli

f.f.d.

BAKI-2017

MÜNDƏRİCAT

Ошибка! Источник ссылки не найден.Ошибка! Источник ссылки не найден.Ошибка! Источник ссылки не найден.**GİRİŞ**.....

3-7

I FƏSİL. MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK

KATEQORİYALARI	8-33
1.1.Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası anlayışı.....	8-15
1.2.Bənzərlik hipotezası, vahidlik və inkluzivlik, referens anlayışları...	15-26
1.3.Sadə və mürəkkəb müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik.....	26-32

II FƏSİL. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYALARININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2.1.İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri.....	32-47
2.2.Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri.....	47-63

NƏTİCƏ..... **64-67**

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI..... **68-71**

GİRİŞ

Dissertasiya işi ingilis və Azərbaycan dillərində müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinə həsr olunmuşdur.

Mövzunun aktuallığı. Bir çox dillərdə qrammatik kateqoriya hesab olunan, lakin bəzi dillərdə ümumiyyətlə kateqoriya kimi mövcud olmayan müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası fərqli dillərdə müxtəlif şəkildə özünü büruzə verir. Bu da bir sıra dilçilər və qrammatiklər arasında ziddiyətli fikirlərin, mübahisəli məqamların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hətta, bəzi dilçilər bu kateqoriyanı definitivlik adlandıraraq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi həm definitivliyin ayrı-ayrı hissələri, həm də bütöv şəkildə tədqiq etmişdir.

Məlumdur ki, bir sıra dillərdə bu kateqoriya artiklların köməyi ilə ifadə olunur, lakin Azərbaycan, rus, fransız, türk dilləri kimi digər dillərdə artikllar olmadığı üçün müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin hansı qrammatik və semantik vasitələr ilə ifadə olunması məsələsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bir çox dilçilər iddia edirlər ki, artiklların olmaması həmin dildə müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin başqa formal vasitələr ilə ifadə oluna bilməyəcəyi mənasını vermir. Necə ki, digər bəzi qrammatik kateqoriyalar müxtəlif dillərdə müxtəlif səviyyələrdə reallaşa bilirsə, bunu eləcə də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına aid etmək mümkündür. Bu cür yanaşma son zamanlarda dilçiliyin mühüm sahələrindən biri olan funksional semantikanın inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Artıq müasir dilçilikdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası sadəcə artikl ilə məhdudlaşmır. Bunu daha yaxından təhlil etmək və bəzi mübahisəli məsələlərə son qoymaq məqsədilə definitivlik anlayışının qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı Azərbaycan dili və qrammatikasında definitivliyin kateqoriya kimi xeyli geniş yer tutduğu ingilis dilinin müqayisə edilən dillər olaraq seçilməsi və çox saylı nümunələrin verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bildiyimiz kimi, müəyyənlik əşyanın, hadisənin və ya şəxsin konkretlik, vahidlik və əvvəlcədən məlum olmaq kimi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qeyri-müəyyənlik isə əşyalar, hadisələr və ya şəxslər sinfini bildirir. İngilis dilində bu xarakterik xüsusiyyətləri artiklların vasitəsi ilə çox rahatlıqla ifadə edə bildiyimiz üçün digər formal vasitələrin tədqiqinə də yer vermək ehtiyacı duyulur. Azərbaycan dilində və hətta İngilis dilində də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını artikllardan başqa əvəzlilər, saylar və digər leksik-qrammatik vasitələrin köməyi ilə ifadə etmək mümkündür.

Bu mövzunun aktuallaşmasında rol oynayan başlıca amillər aşağıdakılardır:

- Dillər davamlı olaraq inkişaf etdiyi, dinamiklik xüsusiyyətinə malik olduğu üçün dildə baş verən hər hansı bir dəyişiklik və irəliləyiş özünü onun qrammatik konstruksiyalarında, leksikonunda, semantik və sintaktik vasitələrində də büruzə verir. Bu baxımdan, dil ilə bağlı olan hər bir məsələni təkrar araşdırıb fərqli aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Deyilənləri nəzərə alaraq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını da dərinlən tədqiq edib yenilikləri izləmək və zamanın tələblərinə cavab vermək lazımdır.

- Son illər dilçiliyin və tərcümənin inkişafı elmdə hələ də tam aydınlıq gətirilməmiş bir sıra dilçilik məsələlərinin təhlilini tələb edir. Belə məsələlərdən biri də müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin dərinlən arşdırılmasıdır. Tədqiqat işində adını çəkdiyimiz dillərdə tərcümə zamanı yaranan çətinliklərdən biri də müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin ifadə vasitələrinin düzgün və yerində işlədilməsidir.

- Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik haqqında bir çox tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq əldə olunan faktlar sistemli şəkildə mövcud deyildir və ortaq nəticə əldə olunmamışdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Qeyd etdiyimiz mövzu çox aktual olmasına baxmayaraq tədqiqat işinin bir sıra aspektləri əvvəllər işlənməmişdir. Ona görə də hər iki dildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mahiyyəti, onun ifadə vasitələri, səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə ətraflı tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır. Mövzunun müasir dövr üçün çox aktual olması bunu tələb edir. Məhz bu cəhətdən də mövzunun işlənməsi tərəfimizdən vacib hesab olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin ilkin məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının tam mahiyyətini açmaq, onların fərqləndirici əlamətlərini təqdim etmək, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının hər iki dildə ifadə vasitələrini ətraflı şəkildə şərh etməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

-İngilis və Azərbaycan dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını araşdırmaq və hər iki dildə hazırkı mövzu üzərində işlənilmə dərəcəsini təyin etmək;

-Fərqli sistemlərə malik ingilis və Azərbaycan dillərinin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının ifadə vasitələri arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, həmçinin qarşılaşdırma üsulu vasitəsilə onların interpretasiya və anlaşılma problemlərini üzə çıxarmaq;

- Həmin mövzu ilə bağlı mövcud bilikləri sistemləşdirmək;
- Sözü gedən mövzu ətrafındakı problemlərə aydınlıq gətirmək;
- Mövzunun geniş izahını vermək;
- Alimlərin öz tədqiqatlarında əsaslandırdıqları fikirlərə daha çox istinad etmək;
- Tədqiq edilən məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq və müxtəlif metodlardan istifadə etmək;
- Mövcud obyektiv, elmi yanaşmalardan çıxış edərək işləmək;
- Təkrarçılığa yol verməmək.

Tədqiqat işinin obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti kimi isə Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin əsas xüsusiyyətləri, onların ifadə vasitələri, semantik strukturu, funksiyaları, istifadə imkanları çıxış edir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat zamanı dissertasiyanın birinci fəslində, əsasən, təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. İkinci fəsildə isə təsviri metodla yanaşı, müqayisəli-tarixi və tutuşdurma, həmçinin ingilis və Azərbaycan

dillərində müəyyənlik və qeyri müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrini daha aydın göstərmək məqsədilə tədbiqi metodların təhlil prinsiplərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin hazırlanmasında təkcə elmi arxiv mənbələrindən deyil, həm də gündəlik informasiya mənbələrinə, gündəlik faktlara, internet resurslarına üstünlük verilmişdir. Tədqiqat işində bir sıra faktlar, elmi məlumatlar, fikirlər ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Mövzu barədə yerli və xarici dilçilərin monoqrafiya və məqalələrinə istinad edilmiş, bir sıra dilçilik kitablarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Düşünürəm ki, bu mövzunun tədqiq olunmasından hasil olunan nəticələr Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mövzusunun öyrənmək baxımından səmərəli elmi mənbə hesab oluna bilər. Tədqiqat işində sadalanan elmi – praktiki məlumatlar sözügedən mövzu ətrafında çox sayda elmi ədəbiyyata və elmi nəzəriyyəyə əsaslanır. Sözügedən mövzuda mövcud elmi məlumatlar sistemləşdirilmiş və son dövrlərin elmi ədəbiyyatı əsasında yeni elmi faktlar və məlumatlar əlavə edilmişdir. Sadalananlar böyük elmi - praktiki əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiya ingilis və Azərbaycan dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin təhlilindən ibarət olub, ingilis və ya Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər, habelə müvafiq dil fakültələrinin bakalavr və magistr pillələrinin tələbələri üçün mövzu ilə əlaqəli kurs və diplom işlərinin yazılmasında və ya oxşar mövzuda elmi işlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

İşin aprobasiyası. Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında aprobasiyadan keçmiş, kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Mövzu ilə əlaqəli aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur.

1. Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri // Azərbaycanca xarici dillər. Bakı, Mürtəcim, 2016, № 3, s. 86-88
2. Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri // Azərbaycanca xarici dillər. Bakı, Mürtəcim, 2017, № 1, s. 38-40\

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predimenti, onun nəzəri metodoloji bazası, elmi yeniliyi, elmi praktik əhəmiyyəti, aprobeşiyası və strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Birinci fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik haqqında geniş nəzəri məlumat verilmişdir. Dilçilər tərəfindən təklif olunmuş müxtəlif nəzəri yanaşmalar və konsepsiyalar təqdim olunmuşdur. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının mahiyyəti haqqında məlumat verilmişdir.

İkinci fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsil daha çox praktiki əhəmiyyətə malikdir. İkinci fəsildə ingilis və Azərbaycan dillərində müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin ifadə vasitələrin şərhinə geniş yer verilmiş və zəngin nümunələr ilə izah olunmuşdur.

Nəticə hissəsi isə hər bir fəsildə apardığımız tədqiqat ümumiləşdirilmələrini, müzakirə etdiyimiz başlıca sualın cavabını və iki dilin materiallarının müqayisəsindən gəldiyimiz nəticələri əks etdirir

I FƏSİL

MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYALARI

1.1. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası anlayışı

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının dünya dillərində mövcudluğu uzun illər dilçilərin əsas diqqət mərkəzində olmuş və dillər arasında bu mövzuda ortaya çıxan oxşar və fərqli cəhətlər dərinlən araşdırılmışdır. Dilçilər tərəfindən aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, bu kateqoriya müxtəlif dillərdə özünü müxtəlif şəkildə büruzə verir. Bəzi dillərdə bu kateqoriya ümumi şəkildə qrammatik kateqoriya kimi özünü göstərmədiyi halda, bir sıra dillərdə həm qrammatikanın, həm də semantikanın qovşaq nöqtələrində fəaliyyət göstərir. Belə ki, onlardan bəziləri müəyyənlik məfhumunu ifadə etmək üçün xüsusi köməkçi sözlərdən istifadə etmədiyi halda, fransız, ingilis, alman, ərəb və bir sıra bu kimi dillərdə bunun üçün xüsusi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik adı altında təşəkkül tapan artikllardan istifadə edilir.

“Dünya dilləri atlası”nın məlumatına görə dünyada müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artıqlı olmayan, yəni müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı 198-dən çox dil vardır. Slavyan dilləri, o cümlədən də türk dilləri bu qrupa aid edilir.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdəki təzahür xüsusiyyətləri barədə sistemli bir araşdırmanın olmasına baxmayaraq, müxtəlif dillərin normativ qrammatikalarını yazan tədqiqatçılar həmin kateqoriyanın istifadəsinə aid nümunələr göstərmişlər. Türk dillərinə nisbətən hind-Avropa dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqatı daha qədim tarixə malikdir. Türk dillərində bu tədqiqatın tarixi XVII əsrə söykənir. Bu dövrdən başlayaraq bir sıra türkoloqlar ayrı-ayrı türk dillərində eləcə də, Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mövcudluğu məsələsi araşdırılmağa başlamışlar. Tədqiqatlarda həmçinin türk dillərinin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik

kateqoriyası baxımından dünya dilləri arasında mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yönəldilmişdir. Bir sıra hallarda isə daha da dərinə gedərək definitliyin fəlsəfi-lingvistik xarakteristikası verilmişdir.

Türk dillərində bu kateqoriyanın mövcudluğunu araşdırmaq üçün onu öz tədqiqat obyektinə edən ilk dilçi İbn Mühənnə (XIII-XIV) hesab olunur. İbn Mühənnə bəzi xüsusiyyətləri nəzərə almadığı üçün türk dillərində cins kateqoriyası ilə yanaşı müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının da olmaması qənaətinə gəlmişdir, lakin türk dillərində definitlik problemindən ilk dəfə geniş şəkildə bəhs edən dilçi Professor B.Çobanzadə isə İbn Mühənnənin gəldiyi bu nəticəyə təəccüblənərək söyləmişdir: “buna yalnız təəccüb etmək olarki, türk dilinin belə mahir bilicisi İbn Mühənnə, necə olmuşdur ki, türk dilində eyni qrammatik xüsusiyyətin mövcud olduğunu görməmişdir; halbuki, demək olar ki, bütün sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən türk sistemli dillərdə bu kateqoriyanın mövcudluğu qeyd edilmişdir”. Onlar, türk dillərinin definitlik kateqoriyası baxımından dünya dilləri arasında hansı mövqedə dayandığını geniş araşdırmışdır. B.Çobanzadənin fikrincə türk dilləri bu baxımdan definitlik kateqoriyasının güclü inkişaf etdiyi hind-Avropa və sami dilləri ilə bu kateqoriyanın çox zəif inkişaf etdiyi İran və bəzi fin dilləri arasında yerləşir. (1, s. 5)

B.Çobanzadədən sonra türkologiyada müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını geniş surətdə araşdıran dilçilərdən biri də S.S.Mayzel olmuşdur. Apardığı tədqiqatların sonunda o, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının türk dillərində bütöv bir sistem təşkil etməklə bərabər, ayrı-ayrı kateqoriyalarla da sıx əlaqədar olması nəticəsinə gəlmişdir.

Dünya dillər arasında bu kateqoriya üzrə ortaya çıxan müxtəliflikləri ingilis dilçisi C.Lyons isə belə şərh edir: bəzi dillərdə cinslərdən müəyyənlik vasitəsi kimi istifadə olunur, digərlərində isə bu hal müşahidə olunmur. Bundan başqa, Hausa kimi dillərdə müəyyənliyin tam göstəricisi olan ismi birləşmələrin tərkibində müəyyənliyin istifadəsinin ixtiyari olması bu fərqliliklərin bariz nümunəsidir. Bütün bu fərqlərə baxmayaraq, müxtəlif dillərdə müəyyənliklə birbaşa əlaqəli olan qrammatik definitliyin istifadəsi eyni əhəmiyyətə malikdir.

Qrammatik kateqoriya hesab olunan definitlik semantik kateqoriya olan müəyyənləşmə ilə eyni funksiyanı bölüşür. Odur ki, bunlardan hər ikisi referentin diskurs iştirakçılarına məlum və əvvəlcədən adı çəkilmiş olduğunu müəyyənləşdirir. C.Lyons qeyd edir ki, müəyyənləşmə qrammatikada özünü definitlik şəklində göstərir (habelə, cins kateqoriyası kimi müəyyənləşməni bildirən bəzi ifadə vasitələri də vardır ki, onlar verilmiş dildə definitlik kimi hesab olunmur). Definitlik nitqi qəbul edən şəxsə diskursun necə qurulduğunu, vahidlərin onun tərkibinə necə daxil olduğunu bilməyə kömək edən bir sıra kateqoriyalardan biri olduğuna görə kommunikasiya üçün o qədər də böyük əhəmiyyət daşımır (23, s. 278).

Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası haqqında bir çox dilçilər tərəfindən araşdırılmalar aparılsa da, bu kateqoriya haqqında ilk monoqrafiyanı Ağamalı Həsənov yazmışdır. Burada o, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını aşağıdakı kimi şərh edir: müəyyən əşyalar diskurs iştirakçılarının şüurunda “identik”, qeyri-müəyyən əşyalar isə “adekvat” olan əşyalardır. Burada identik dedikdə, başqa eyniadlı əşyalarla əvəz edilməyən əşya başa düşüldüyü halda adekvat əşyalar adı altında eynicinsli əşyalardan konkret birinə deyil, hamısına aid olan əşyalar nəzərdə tutulur. Onun fikrincə, definitlik kateqoriyası dildə əşyanın müəyyənliyini və qeyri-müəyyənliyini, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyətini ifadə edir ki, bu isə diskurs iştirakçılarında diskurs prosesində bir-birini daha tez və aydın şəkildə başa düşmələrinə imkan yaradır. Onun fikrincə, əşyaların müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyəti söhbətin ümumi şəraitindən meydana gələn əlamətlərlə reallaşa bilər. Bu hadisə baş verənə qədər isə adresat referent barəsində məlumata sahib olmur, yalnız həmin əlamətlərin köməyi ilə adresatın referent barədə məlumatının olub-olmadığı müəyyən edilə bilər. Burada onun qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu və diskurs prosesində semantikada oynadığı rol nəzərdə tutulur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bütün dünya dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir. Müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi özünü yalnız artıqlar kimi açıq-aşkar göstəricilərin olduğu dillərdə göstərir. Definitliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olub-olmamasından

asılı olmayaraq dünya dillərinin demək olar ki, hamısında definitlik tez-tez ismi birləşmələrin semantik və ya pragmatik tərkibi kimi reallaşır. Bir çox dillərdə definitlik, eləcə də sintaktik ədəbiyyatın müzakirə mövzusu olaraq qalmaqda idi. Sintaktik prosesdə xüsusi rol oynayan formal xüsusiyyətlər kimi hesab olunan müəyyənliyin xarakteristikası bəzən eksplisit, bəzən də implisit olaraq qiymətləndirilmişdir. Bir çox dillərdə morfoloji şəkildə reallaşan və sintaktik uzlaşma hadisəsinə səbəb olan kəmiyyət və cins kateqoriyalarının tam əksinə olaraq, müəyyənlik həmişə sintaktik deyil, semantiktir.

Bu kateqoriya müqayisəli şəkildə öyrəniləndə müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik göstəricilərinin mövcud olduğu dillərdə oxşarlıqların, eyni zamanda, fərqli cəhətlərin də ortaya çıxması çox təbii haldır.

Müəyyənlik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillərdə isə bir çox hallarda ona uyğun funksiyanı yerinə yetirən başqa vahidlər vasitəsilə bu və ya digər şəkildə reallaşır. Bunlara əsasən ismi birləşmələri misal göstərmək olar, lakin bir çox dillərdə qrammatik definitliyin nəinki ismi birləşmələrdə, həmçinin əvəzlilərdə də özünü göstərməsi halları mövcuddur. C.Lyons qrammatik definitlik mövcudluğuna əsasən dillərin aşağıdakı təsnifatını aparmışdır:

1. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillər
2. Müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin yalnız əvəzlik ilə ifadə olunmuş ismi birləşmələrdə özünü göstərdiyi dillər
3. Müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin yalnız əvəzlik ilə ifadə olunmuş ismi birləşmələrdə deyil, bütün ismi birləşmələrdə özünü göstərdiyi dillər

C.Lyonsa görə, ikinci qrup təsnifata aid olan dillərdə bu kateqoriya qəribə görünsə də, struktur baxımından əvəzlilərin tam ismi birləşmələrdən tamamilə fərqləndirilməsi qeyri-adi hal hesab olunmur.

Hal dəyişmələri və definitliyin təsirləri baxımından definitliyin sintaksisdə oynadığı rol tez-tez dilçilər arasında aparılan müzakirələrin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Müzakirələr boyunca müəyyənliyin bir sintaktik vahid yoxsa müəyyənliyin müstəqil sintaktik representasiyası olması öz cavabını tapmamışdır.

Türk dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dilin müxtəlif sahələrində, müxtəlif vasitələrlə təzahür edir. Bu səbəbdən də A.Həsənov Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün onu leksik-semantik definitlik, leksik-qrammatik definitlik, qrammatik (morfoloji, sintaktik) definitlik cəhətdən tədqiq etməyi təklif edir (1, s. 8).

Azərbaycan dilçiləri bu kateqoriyanın müxtəlif sistemli dillərdəki mövqeyi barədə müfəssəl müqayisəli araşdırmalar aparmasalar da, türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dilində definitliyin ifadə özünəməxsusluqları barədə kifayət qədər ətraflı bəhs etmişlər. Ümumiyyətlə, türkologiyada həmin sahə üzrə müəyyən təcrübənin yarandığı barədə danışmaq olar, buna B.Çobanzadə “Türk dilində definitlik problemi” adlı məqaləsi nümunə ola bilər. Burada o, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının yalnız Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini deyil, həm də bu kateqoriyanın təzahür xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasındakı yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır (63, s. 21-25).

Müxtəlif sistemli dillərin üzərindəki aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, müəyyənlik və qeyri- müəyyənlik kateqoriyası yalnız müəyyənlik anlayışı ilə qeyri-müəyyənlik anlayışının oppozisiyası nəticəsində meydana çıxmır. Burada başqa bir anlayış – neytrallıq da özünü göstərir, yəni onlar dilin (əslində, sözün) neytral vəziyyəti ilə qarşılaşdırılır. Burada müəyyənlik anlayışının qeyri-müəyyənlik anlayışından törəməsi fikri təkzib oluna bilər, yəni həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik üçün çıxış mövqeyi məhz linqvistik neytrallıq hesab olunur. Məsələn, ingilis dilində school sözü əslində heç də definitlik kateqoriyasını ifadə etmir, yəni nə müəyyəndir, nə də qeyri-müəyyəndir, məhz neytraldır. Halbuki a school qeyri-müəyyən, the school isə müəyyəndir. Artiklın mövcud olmadığı dillərdə də ümumiyyətlə götürülmüş, yaxud lüğətdən seçilmiş söz definitliyə münasibətdə neytraldır. Məsələn Azərbaycan dilində məktəb sözü nə müəyyən nə də qeyri-müəyyəndir. Aşağıdakı kontekstlərdə isə həmin söz müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası üzrə motivləşir.

a) müəyyənlik – Mən öz məktəbimi çox sevirəm.

b) qeyri-müəyyənlik – Şəhərimizdə daha bir məktəb istifadəyə verildi.

Definit neytrallıq anlayışı müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössürün dil işarələrinin ixtiyariliyi prinsipi ilə izah oluna bilər, belə ki cümlə mətnə daxil edilməmiş, öz kommunikativ funksiyasını reallaşdırmamış söz hələ neytraldır, yəni ixtiyaridir. Həmin söz nitqə müəyyənliyə eləcə də qeyri-müəyyənliyə işarə edə bilər. Odur ki, hər hansı dildə olan bütün sözlərin definitliyi kommunikativ situasiyadan asılıdır (xüsusi adları çıxmaq şərti ilə).

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə aydın olur ki, söz dildə neytral halda mövcud olduğu halda, nitqə daxil olarkən müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik vəziyyət alır. Adi halda götürüldükdə neytral sözün müəyyən və qeyri-müəyyən sözə keçidi sadə proses kimi görünərsə də, dillə nitq arasındakı mürəkkəb dialektik münasibətin təzahürü və üzvi tərkib hissəsidir.

Müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik anlayışı linqvistik – qrammatik baxımından nə qədər müxtəlif şəkildə özünü biruzə versə də, müəyyən qanuna uyğunluqlara tabedir. “Neytrallığın müəyyənlənməsi”, başqa sözlə, neytrallığın müəyyənlik baxımından motivlənməsi idraki linqvistik hadisə hesab olunur. Söz neytral vəziyyətdə olsa belə neytrallıqda qeyri-müəyyənlik müəyyənlikdən daha güclüdür. Yəni hər hansı sözün neytrallığı birinci növbədə onun qeyri-müəyyənliyi üçün material verir, müəyyənliyin ifadəsi üçüncü həmin sözün üzərində idraki linqvistik əməliyyat aparmaq lazım gəlir.

Müəyyənlik anlayışında sözün neytrallığını qəbul edən başqa bir dilçi A.N.Kananovdur. O isimləri müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik baxımından üç yerə bölür: neytral, qeyri-müəyyən və müəyyən isimlər. Lakin söz nitqə daxil olmamış, onun qeyri-müəyyən və müəyyən olması barədə mülahizə söyləmək mümkün olmadığından bu fikirlə razılaşmaq çətindir (xüsusi hallar istisna olmaqla – ilk növbədə xüsusi adlar).

A.Həsənov isə ümumi isimlərin türk dillərində neytral yox məhz qeyri-müəyyən məna bildirdiyi üzərində israr edir ki, bunu da yuxarıda göstərilən səbəbdən doğru hesab etmək olmaz. A.Həsənovun müxtəlif dilçilər tərəfindən doğruluğu qəbul olunmayan başqa bir fikri isə müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin fərdi və kollektiv olmasıdır. Bu və ya digər neytral ismin qrammatik təkdə yaxud cəmdə olması onun

fərdi yaxud kollektiv qeyri-müəyyənlik bildirməsinə işarə etmədiyindən, dilçilərin müsbət rəyini qazana bilməmişdir. A.Həsənov “türk dillərində hər zaman müəyyənlik ifadə edən sözlərdən fərqli olaraq, hər zaman qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlər yoxdur.” fikrini irəli sürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri üçün səciyyəvi olan çıxış sözün definitlik kateqoriyasına münasibətdə neytrallığı, defintliyin fərdi yaxud kollektiv olmaması kimi xüsusiyyətləri müxtəlif sistemli dillərin hamısına, demək olarki, eyni dərəcədə aiddir. Müxtəlif sistemli dillərdə sözün müəyyənliyini bilavasitə ifadə edən vasitələr, əlamətlər mövcuddur ki, onların ən mükəmməli, üzde olanı müəyyən artikldır (1, s. 14-17).

Bir çox dünya dillərində müəyyənliyin ismi birləşmələrə aid olan kateqoriya hesab olunur. Bu fikir C. Lyonsa onu söyləməyə imkan verir ki, qrammatik definitlik şəklində özünü göstərən semantik və ya praqmatik müəyyənlik anlayışı bütün dünya dilləri üçün universaldır. Definitliyin formal göstəricisinin mövcud olmadığı dillərdə belə müəyyənliyin mühüm əhəmiyyətə malik olması danılmaz faktdır. Buna misal olaraq, o , Mandarin dilini nümunə göstərir və fikrini belə izah edir ki, burada ismi birləşmə mübtədə rolunda çıxış edərkən əsas mövzu mənbəyi olmalı və müəyyənlik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməlidir. Halbuki, ekzistensial tipli cümlələrdə isə ismi birləşmə qeyri-müəyyənlik əlamətlərini daşıyır. Buna görə də, definitlik Mandarin dilində formal kateqoriya hesab olunmur və bu mənada referentin aşkarlanmasına xidmət edən diskurs elementi olmur (23, s. 278).

1.2. Bənzərlik hipotezası, vahidlik və inkluzivlik, referens anlayışları

Definitlik praqmatik və semantik konsepsiya kimi uzun müddət dilçilərin və filosofların arasında gedən müxtəlif nəzəri müzakirələrin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəyyənliyin təbiətinin aşkarlanmasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, xüsusi və ümumi, deyiktik və qeyri-deyiktik anlayışlarının qarşılaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilik və deyiksis müəyyənliyin qrammatik reallaşmasına təsir etməklə bərabər eyni zamanda bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərə bilər. Buna əlavə olaraq, definitlik anlayışının mahiyyətinin daha yaxşı anlanılmasında

müəyyənlik, inkluzivlik, tanışlıq, vahidlik və referens kimi anlayışlar da mühüm rol oynayır.

Tanışlıq hipotezası Russelin vahidlik nəzəriyyəsinə tam əks mövqedə dayanır. Müəyyənliyin mahiyyətinin açılmasına yönələn vahidlik yanaşmasına əsas rəqib olan bu hipoteza ilk dəfə danimarkalı qrammatik Paul Kristoferson tərəfindən tam şəkildə təqdim edilmişdir. Onun fikrinə görə, müəyyənliyi qeyri-müəyyənlikdən fərqləndirən əsas səciyyəvi xüsusiyyət haqqında danışılan referent barədə adresatın əvvəlcədən məlumatının olub olmaması deyil, adresantın haqqında danışdığı referent barədə məlumatlı olması vacibdir. Çünki adresant nitqində the artıqlından istifadə edirsə bu o deməkdir ki, adresat da referent barədə xəbərdardır. Son zamanlar linqvistik nəzəriyyədə oxşarlıq yanaşmasını dəstəkləyənlər arasında İrene Heimmin də adı çəkilir. O da Strauson kimi kəmiyyət bildirən ifadələrin referensial ifadələr olduğu fikrini dəstəkləyir. Üstəlik, qeyri-müəyyən təsviri ifadələrin də referensial olduğunu iddia edir.

Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

1) *Mary saw a movie last week. The movie was not very interesting. (Məri keçən həftə bir filmə baxdı. Film çox maraqlı deyildi.)*

2) *Just give **the shelf** a quick wipe, will you, before I put this vase on it. (Mən güldanı rafın üstünə qoymamış oranı tez silərsən.)*

3) *Put these clean towels in **the bathroom** please. (Zəhmət olmasa, bu təmiz dəsmalları vanna otağına qoy.)*

4) *I hear **the prime minister** behaved outrageously again today. (Mən bugünbaş nazirin yenidən kobud davrandığı haqqında eşidirəm.)*

5) ***The moon** was very bright last night. (Keçən gecə ay çox parlaq idi.)*

6) *An elegant, dark-haired woman, a well-dressed man with dark glasses, and two children entered the compartment. I immediately recognized **the woman**. **The children** looked vaguely familiar. (Zərif, qara saçlı qadın, yaxşı geyimli və qara eynəkli kişi və iki uşaq şöbəyə daxil oldu. Mən dərhal qadını tanıdım. Uşaqlar da biraz tanış gəldilər.)*

7) *I had to get a taxi from the station. On the way, **the driver** told me there was a bus strike. (Stansiyada taksiyə minməli oldum. Yolda sürücü dedi ki, avtobus qəzası olub.)*

8) *They have just got in from New York. **The plane** was five hours late. (Onlar Nyu Yorkdan indicə gəlirlər. Təyyarə beş saat gecikib.)*

9) ***The president of Ghana** is visiting tomorrow. (Qana prezidenti sabah rəsmi səfər edəcək.)*

10) ***The bloke Ann went out with last night** phoned a minute ago. (Ənnin keçən gecə gəzməyə getdiyi cavan oğlan bir neçə dəqiqə əvvəl zəng etdi.)*

11) a. ***The fact that you have known them for year** is no excuse. (Sənin onları illərdi tanımağın sənə haqq qazandırmaz.)*

b. *We were rather worried by **the prospect of having to cook for six for two weeks**. (İki həftə altı nəfərə yemək bişirmək məcburiyyətində olmağımız fikri bizi çox narahat etdi.)*

Birinci cümlədə a artiklının işlədilməsi dinləyiciyə məlum olmayan yeni informasiya təqdim edir. İkinci cümlədə the artiklının işlədilməsi isə həmin informasiyanı dəqiqləşdirir. Sonuncu cümlədə the movie ismi əvəzinə it əvəzliyini də işlətmək olardı. Bu baxımdan Irene Heim əvəzlilikləri və müəyyənlik artiklını oxşarlıq prinsipinə əsaslanaraq eyni kateqoriyaya aid etmişdir.

Nümunə (2) və (4)-də the artiklının istifadəsi situasionaldır, yəni danışanın və dinləyənin olduğu fiziki situasiya müəyyənlik bildirən ismi birləşmə ilə verilmiş referentin hər ikisinə tanış olmasına imkan yaradır. Nümunə (2)-də situasiya təcildir və referent gözlə görüləndir, rəf həm danışana həm də dinləyəne məlumdur çünki onların gözünün önündədir. Nümunə (3)-də situasiya nisbətən təcildir, amma ismi birləşmə ilə verilmiş referent ola bilsin ki gözlə görülən deyil. Nümunə (4)-də uyğun situasiya daha genişdir, xüsusi bir ölkə vardır və həmin ölkənin baş nazirindən söhbət gedir. Dinləyən baş naziri şəxsən tanımır amma müəyyən situasiya daxilində referent haqqında məlumatı vardır. (5)-ci cümlədə situasiya ümumidir və referent dinləyəne ümumi biliyinin nəticəsi olaraq məlumdur.

Nümunə (6) the artiklının anaforik istifadəsinə nümunədir. Qadın və uşaq referentləri dinləyəne fiziki situasiya zamanı deyil, linqvistik kontekstdən məlum olur, yəni onların adı əvvəlcədən çəkilir. Bu nümunədə əvvəlcədən qeyd olunmuş referentlər birinci cümlədə eyni adresant dərəfindən işlədirilir.

(7) və (8)-cu nümunələrdə bir-biri ilə əlaqəli, anaforik və ümumi bilik tələb edən formaların birgə istifadəsi ilə ifadə olunan referent vardır. (7)-ci cümlədə sürücü referenti əvvəlcədən qeyd edilməyib, amma taksi haqqında məlumat verilib, ümumi biliyə əsasən dinləyən taksinin sürücüsü olduğunu bilir. Cümlənin birinci hissəsində taksi haqqında məlumat verilməsi dinləyəndə taksi ilə əlaqəli olan hər şey (sürücü, təkərlər, oturacaqlar, gediş haqqı və s.) haqqında fikir yaradır və bütün bu şeylər müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrlə işlədilə bilər. Beləliklə, sürücü referenti taksi referenti vasitəsi ilə müəyyən olur. (8)-ci cümlə xüsusilə maraqlıdır, çünki təyyarə haqqında məlumat verən, onun müəyyən olduğunu təstiq edən ifadə ismi birləşmə deyil. Amma haqqında danışılan şəxsin Nyu Yorkdan gəlmiş olması onun təyyarə ilə gəlməyinə işarə edir.

(9)-cu cümlədə dinləyən Qana prezidentini şəxsən tanımaya, hətta indiyə kimi onun haqqında eşitməmiş ola bilər, amma dünya haqqındakı biliyi sayəsində öyrənə bilər ki, belə bir şəxs vardır. Yaxud, burada the müəyyənlik artıqlı Qananın prezidenti ifadəsinə deyil də, ümumiyyətlə prezident sözünə aiddir, yəni burada Qana məlumatı ayınlaşdırmaq məqsədilə işədilmişdir. Buna oxşar digər bir nümunə (10)-cu cümlədədir. Bu nümunədə cavan oğlan ismi birləşməsinin müəyyənliyi təyin budaq cümləsindən asılıdır. Ola bilsin ki, dinləyən heç Ənnin keçən gecə gəzməyə getdiyini bilmirdi, təyin budaq cümləsi ona həm bu barədə, həm də Ənnin kimləsə birlikdə getdiyi barədə məlumat verir. (11)-ci nümunədə kataforik məlumat sayəsində ifadə müəyyənləşmiş olur. Nəticə olaraq, sənin illərdir onu tanımış olmağın (a) nümunəsində hadisə faktiki baş verdiyi halda, iki həftə altı nəfər üçün yemək bişirmə düşüncəsi (b) isə prospektiv, yəni gələcək üçün nəzərdə tutulandır və burada ismi birləşmə faktiki hadisəni və ya prospektivi bildirmək üçün antesedant rolunda çıxış edir.

Müəyyənləşmə referentin tanışlığa nisətən daha konkret olduğunu göstərir, lakin, burada da həmçinin müəyyənliyin tam olmadığı hallar baş verir. Ümumilikdə müəyyən artiklin assosiativ istifadəsi müəyyənləşmə üçün problemlili hal hesab olunur və bunu aşağıdakı nümunədə aydın şəkildə görə bilərik:

*I have just been to a wedding. **The bride** wore blue. (Bu yaxınlarda bir toyda iştirak etdim. Gəlin mavi geyimdə idi.)*

Bu nümunədəki *bridge* sözü ilə müəyyən artiklin istifadə olunması uğurlu alınmışdır, çünki dinləyənə toy mərasimində gəlinin iştirak etdiyi və buna görə də gəlinin məhz haqqında danışılan toyda iştirak edən gəlin olması məlumdur. Lakin həqiqi mənada dinləyən üçün referent aydıncıdır? O, hələ də haqqında danışılan insanın kim olduğunu bilmir və onun haqqında informasiyaya malik deyil. Lakin adresatdan bu səhər kimin evləndiyi barəsində sual soruşulduğu təqdirdə o bu nümunədə verilən məlumata əsaslanaraq hər hansı bir cavab verə bilməyəcək və ya səhəri gün həmin şəxslə küçədə qarşılaşsa adresat onun haqqında danışılan şəxs olduğunu bilməyəcək.

Bir çox situasiyonal istifadə halları həmçinin assosiativ hesab olunur. Dinləyənəni şəraitlə əlaqəli aşkar edəcəyi gözlənilən referent müəyyən olur. Aşağıdakı nümunədə bunu daha aydın görə bilərik:

- *When I was at the door, a woman entered the operating theatre. (Mən qapının qarşısında olanda, əməliyyat otağına qadın daxil oldu)*
- *I wonder who **the nurse** is today. (Görən bugünkü tibb bacısı kimdir.)*

Nümunədə müəyyən artikl düzgün istifadə olunmuşdur, çünki dinləyənəni fikrində əməliyyat otağına daxil olmaq hüququ olan qadının tibb bacısı ola biləcəyi ilə bağlı assosiasiya yaranır. Bu nümunədə verilən məlumatlardan aydın olur ki, danışan müəyyən ismi birləşmə ilə ifadə olunan referenti dinləyən üçün tam aydınlaşdırma bilmir və dinləyəndən də onu müəyyənləşdirməyi tələb etmir. Hər iki diskurs iştirakçısına belə bir şəxsin olduğu və ya olacağı məlumdur. Bu məsələ müəyyənlik artikli işarə əvəzliyi ilə əvəz olunduğu halda daha aydın anlaşıla bilər.

*I wonder who **that nurse** is. (Görən o tibb bacısı kimdir.)*

Burada That işarə əvəzliyinin işlənməsi isə tanışlıq bildirir, çünki müəyyən mənada referentin adresat üçün tanış olduğunu vurğulayır.

Müəyyən artikillı referentin təyin budaq cümləsi ilə işləndiyi katoforik istifadə halını da nəzərdən keçirək.

Mary has gone for a spin in the car she just bought. (Meri təzə aldığı maşını ilə biraz gəzintidə olub.)

Sonuncu nümunədə təyin budaq cümləsi adresata maşın barəsində müəyyən mənada informasiya vermiş olur, lakin yenə də ona referenti tam olaraq müəyyən etmək imkanı vermir. Lakin o, küçədə maşını gördüyü halda onun Merinin maşını olduğunu bilməyəcək. (Merini sükan arxasında gördüyü hal istisna olmaqla).

Bu nümunələrin hamısı haqqında ortağ xüsusiyyət onların vahidlik ideyasını yerinə yetirməsidir. Müəyyən artikl təsvir olunan yalnız bir əşyanın olduğunu vurğulayır. Vahidlik mütləq olaraq vurğulanmır, lakin dinləyən tərəfindən kontekstə uyğun başa düşülür. Birinci nümunədə bir toy mərasimində bir gəlinin olacağı vurğulanırsa, ikinci nümunədə isə əməliyyat otağına bir tibb bacısının olduğuna işarə edilir. Lakin onun kimliyi aydınlaşmır. Üçüncü nümunədə müəyyən artikl Merinin bir maşın aldığını göstərir.

Assosiativ nümunələrdə qeyri-müəyyən artiklın istifadəsi müxtəlif səbəblərdən təbii səslənir. Birinci nümunədə assosiasiyanın əsaslandığı ümumi bilik hər toy məsarimi üçün bir gəlinin olacağı barədə informasiya verir. İkinci nümunədə müəyyən artiklın qeyri-müəyyən artiklla əvəz olunması tamamilə mümkündür.

*Mary has gone for a spin in **a car she just bought**. (Meri təzə aldığı bir maşını ilə biraz gəzintidə olub.)*

Bu cümlənin izahı zamanı onun söyləmək olarki, nümunədə qeyri-müəyyən artiklın istifadəsi cümlədən anlaşılan informasiyanı müəyyən mənada dəyişdirmişdir. Müəyyən artikllı ifadədən Merinin bir maşın aldığı daha aydın görlükdüsay, qeyri-müəyyən artikllı ifadə adresatda Merinin bir neçə maşın aldığı və bu maşınlardan biri ilə gəzintidə olduğu kimi bir fikir formalaşdırır. Buradan açıq-aşkar görünür ki, müəyyən artikl qeyri-müəyyən artikla nisbətən daha çox vahidlik ifadə edir. Göründüyü kimi müəyyən artiklın ifadə etdiyi vahidlik anlayışı əsasən xüsusi

kontektə uyğun olduğu halda mütləq də ola bilər. Bu kimi hallara varlığı tək olan isimlərlə müəyyən artiklın istifadə olunmasını misal göstərmək olar.

The sun is shining. (Günəş şafəq saçır.)

Vahidlik kateqoriyası əsasən potensial referentin mövcud olduğu hallarda daha çox rast gəlinir.

Müsabiqənin qalibi bir həftəlik Bahamaya bilet əldə edəcək.

Mənimlə gələn insan heyifslənməyəcək.

Birinci və ikinci nümunələrdə yarışın hələ bitmədiyini və danışan şəxsi kimin müşaiət edəcəyinin hələ müəyyən olmadığını nəzərə alaraq oyunun qalibini və ya həmin şəxsin kimliyi məlum deyil. Amma, yarışda yalnız bir qalibin və bir şəxsin danışanı müşayət edəcəyi məlumdur yəni, müəyyən artikl onların vahidliyinə işarə edir.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası adından da görüldüyü kimi dildə mövcud olan müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələri öyrənir. Daha dəqiq şəkildə araşdırıldıqda isə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi bir birindən fərqləndirmək zərurəti yaranır. Lakin aparılan müzakirələr boyunca müəyyənliyi qeyri-müəyyənlikdən fərqləndirən xüsusiyyətin nə olduğu tam olaraq aydınlaşdırılmamışdır. Bu müzakirələr həmçinin fəlsəfi ədəbiyyatda, daha dəqiq desək, Bertrand Russellin birləşmələr ilə bağlı klassik əsərində də aparılmışdır. Əsərdə müəyyənlik the artiklını qeyri-müəyyənlik a/an artiklından fərqləndirən əsas əlamətin vahidlik yəni, ismi birləşmənin deskriptiv məzmununu təmin edən yalnız bir vahidin olması göstərilir.

Beləliklə hər hansı bir sadə cümlədə qeyri-müəyyənliyin istifadəsi təsvir etdiyi leksik vahidin mövcudluğunu dəstəkləyirsə həmin cümlədə müəyyənliyin istifadəsi həmin leksik vahidin təkliyini, yeganəliyini dəstəkləyir. Bu mənada (1a) və (1b) cümlələri və (2a), (2b) cümlələri semantik cəhətdən eynilik təşkil edir.

1) a. I met an owner of El Azteco. (Mən ElAztekonun sahiblərindən biri ilə görüşdüm.)

b. There is at least one owner of El Azteco whom I met. (EL Aztekonun ən az bir sahibi ilə görüşmüşəm)

2) a. *I met the owner of El Azteco. (Mən El Aztekonun sahibi ilə görüşdüm.)*

b. *There is one and only one owner of El Azteco, and I met that individual. (El Aztekonun yalnız bir sahibi var və mən həmin şəxslə görüşdüm.)*

Qeyd edilməlidir ki, Russell həmçinin formal məntiqi dildə müəyyənlik kateqoriyasını aydınlaşdırmağa cəhd edirdi. O həmçinin öz təhlilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını ətraflı şəkildə izah etmək üçün ölçü, miqdar bildirən ifadələrə də yer vermişdir. Məsələn: ismi birləşmələrdə kəmiyyət bildirən sözlərin işlədilməsi, every apple (hər bir alma), no enemy (heç bir düşmən). müəyyənliyin kəmiyyət ifadə etməsi məsələsi bir çox dilçilər tərəfindən sorğulanmışdır. Onlar bu cür ifadələri referensial ifadələr hesab edir. Bu fikrin tərəfdarları isə müəyyənlik artiklının həqiqətən də vahidlik nəzəriyyəsi formalaşdırdığına inanırlar. Müqayisə edək:

3). *Did you meet **an** owner of El Azteco or **the** owner? (Sən ElAztekonun sahiblərindən biri ilə yoxsa sahibi ilə görüşdün?)*

Bu sual cümləsi birdən çox yoxsa sadəcə bir sahibin olmasını təsdiqləmək məqsədilə verilmişdir.

Russel bu yanaşmanı sadəcə təkdə olan ismi birləşmələrə aid edirdi. Haukins isə bu yanaşmanın cəmdə işlənən ismi birləşmələrə də şamil oluna biləcəyini iddia edirdi.

All the owners of El Azteco. (El Aztekonun bütün sahibləri) ismi birləşməsi *the owners of El Azteco* (El Aztekonun sahibləri) ismi birləşməsi ilə müqayisədə daha konkretidir.

Russelin təhlili ilə bağlı əsas problemlərdən biri onun müəyyənlik konsepsiyasını dar çərçivədə öyrənməsidir. Əgər biz aşağıdakı cümləyə daha geniş aspektdən baxsaq həmin cümlədə the artiklının işlədilməsi heç də vahidlik ifadə etmir, çünki cümlənin mənası yalnız danışan ilə dinləyən arasında konkretləşir.

Please put this on the table (Zəhmət olmasa bu kitabı stolun üstünə qoy).

Bu cümlə hər kəs üçün aydın olmasına baxmayaraq, dünyada milyonlarla stol vardır. Bu məsələ ilə bağlı iki cür yanaşma mövcuddur. Sintaktik yanaşmaya əsasən müəyyən ismi birləşmələrdə kifayət qədər təsviri materialın olduğu söylənilir.

The table next to the armchair in the living room of the house at 76 Maple Ave., Eastwood, Kansas, USA. (ABŞ-ın Kansan ştatında İstvudda Mapl küçəsi 76-da yerləşən evin qonaq otağında kreslonun yanındakı stol)

Digər bir yanaşmada deyilir ki, müəyyənlik söylənilən nitqin kontekstinə, ünsiyyət iştirakçılarını əhatə edən varlıqlara və ya ünsiyyət prosesi zamanı adı çəkilən varlıqlara istinadən ifadə olunmalıdır.

Vahidlik anlayışı inkluzivlik vasitəsilə də ifadə olunur. Bu termin ilk dəfə Haukins tərəfindən irəli sürülmüşdür və o, inkluzivliyin vahid bir referenti ifadə edən cəm və topluluq bildirən ismi birləşmələrdə necə istifadə edilə biləcəyi sualına aydınlıq gətirmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunəni yenidən nəzərdən keçirək:

*I met **the** owners of El Azteco. (Mən El Aztekonun sahibləri ilə görüşdüm.)*

Bu cümlədə the müəyyənlik artiklının istifadəsi o zaman doğru olar ki, danışan bütün sahibləri nəzərdə tutsun, yəni əgər El Aztekonun üç sahibi varsa və danışan yalnız onlardan ikisi ilə görüşübsə o zaman bu cümlədə the müəyyənlik artiklı işlətmək düzgün olmaz.

Eyni hal topluluq bildirən ismi birləşmələrdə də baş verir:

*We went to the local pub this lunchtime. They have started chilling **the** beer. (Biz nahar vaxtı yerli pivəxanaya getdik. Onlar artıq pivələrini içməyə başlamışdılar.)*

Burada referens onların içdikləri, yəni onlara verilən pivənin ümumi miqdarını bildirir.

Beləliklə cəm və topluluq bildirən ismi birləşmələrlə ifadə olunan referent vahidlik deyil ümumilik, inkluzivlik bildirir (23, s. 11).

Qrammatik təhlillər zamanı referens termini tez-tez qrammatik vahidlər arasında mövcud olan əlaqəni göstərmək üçün istifadə edilir.

Ənənəvi olaraq, qrammatiklər referensin iki əsas növünü müəyyən ediblər: ümumi və xüsusi. Duskova da bu bölgü ilə razılaşıır. O, xüsusi referensi müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki yerə ayırır. Duskova referensin müxtəlif növlərinə görə artiklları müəyyən, qeyri-müəyyən və sıfır artikllar olaraq qruplara bölür (2, s. 61-62).

İsmi birləşmənin ifadə etdiyi referent bir əşyanı və ya şəxsi deyil, bütöv bir sinifi əhatə etdikdə referens ümumi olur. Başqa sözlə ümumi referens individuala

deyil, “supraindividuala” istinad edir. Ümumi referens ariklın hər üç forması ilə ifadə oluna bilir.

Kaluza artiklın formaları arasındakı mənə fərqlərini aşağıdakı kimi göstərir:

- Qeyri-müəyyən + tək isim

John is a doctor. (Gon həkimdir.)

A physicist is a scientist. (Fizik alimdir.)

- Müəyyən + tək isim

The whale is in danger of becoming extinct. (Balinalar nəsli kəsilmək təhlükəsindədir.)

Bu cümlədə the ümumilik bildirir. Kaluzaya görə “play **the** piano”, “**the** steam engine” kimi ifadələrdə the qeyri-müəyyənlik artiklının işlədilməsi sosial mədəniyyətin məhsuludur.

- Qeyri-müəyyən + cəm isim

ØPrices are always rising.

- Müəyyən + cəm isim

Bu forma soy adlar, isimləşmiş sifətlər, milliyyət bildirən isimlər kimi isimlərlə işlədilir.

Xüsusi referens isə həm müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrlə, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrlə ifadə olunur.

Müəyyənlik artikli the ilə birlikdə işlənən ismi birləşmələr isimin bütün növləri ilə – həm tək və cəm sayılan, həm də sayılmayan isimlərlə ifadə oluna bilir. Müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrin tərkibində the müəyyənlik artiklı işlənmə formalarına görə dörd əsas qrupa bölünür:

- a) Artiklın anaforik istifadəsi
- b) Artiklın situasional istifadəsi
- c) Artiklın çarpaz istifadəsi
- d) Artiklın kataforik istifadəsi

Qeyri-müəyyən referens ifadə edən vasitə qeyri-müəyyənlik artiklıdır (a/an) və sayıla bilən tək isimlərlə işlənir (2, s. 71).

Ümumi və xüsusi referens arasındakı fərq qeyri-müəyyənlik artiklının istifadəsi zamanı açıq görünür.

*I want to invite **an** actress.*

*I want to invite **an** actress, but my wife doesn't like her.*

*I want to invite **an** actress. Can you suggest one?*

Birinci cümlə ikimənalıdır. Bu cümləni həm xüsusi, həm də ümumi referens kimi başa düşmək olar. İkinci cümlədə adresantın fikrində xüsusi bir şəxs vardır və bu referens xüsusidir. Üçüncü cümlədə isə referent ixtiyaridir və ümumi referens ifadə edir.

1.3. Sadə və mürəkkəb müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik

Müəyyənlik kateqoriyası dar mənada yalnız müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən artikllar nəzərdə tutsa belə, bu kateqoriya geniş mənada bir çox leksik, sintaktik və morfoloji vasitələrlə ifadə oluna bilər. C.Lyons müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi geniş mənada “sadə”və “mürəkkəb” olmaqla iki kateqoriyaya ayırır. Sadə müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik dedikdə artikl kimi affiks və ya sərbəst formada işlədilən determinantlardan, müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən şəkilçilərdən (ki^4 , $dakı^2$, in^4 , i^4), istifadə etməklə müəyyən və ya qeyri-müəyyən ismi birləşmələrin düzəldilməsi nəzərdə tutulursa, mürəkkəb vasitələr dedikdə isə əvəzlilər, xüsusi isimlər, yer zərfləri və.s. kimi leksik mənalı vasitələr anlamılır.

Bir çox dillərdə ismi birləşmələr özündə elə elementi ehtiva edir ki, onlar ismi birləşmənin müəyyən və qeyri-müəyyənliyinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bunlara xüsusi isimlər, müəyyənlik bildirən təyinlər, işarə bildirən təyinlər və əvəzlilər (şəxs və işarə əvəzliləri) aid edilir. Bu elementlər ingilis dilindəki müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklları (the/a) kimi leksik vahidlər də ola bilər. The müəyyənlik artiklı həmin dilin that, this işarə əvəzliləri ilə, a/an isə one sayı ilə qohumdur. Bir çox dillərində bu forma sonralar da mühafizə olunduğu halda roman və german dillərində bu proses bir qədər fərqlənir. İşarə əvəzliyi həm vurğusunu, həm də ilkin leksik mənasını itirərək asemantikləşir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklın hərəsinin müxtəlif mənşədən gəlməsi başqa sözlə genetik müxtəlifliyi istər-

istəməz belə qənaət hasil etməyə imkan verir. Definitlik tarixən o qədər də bütöv bir kateqorial hadisə olmamışdır.

Əlbəttə bütün dillərdə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi göstərmək üçün bütün ismi birləşmələrin tərkibində artikl olmur, bu da həmin dillərdə artikllar mövcud olmamağı ilə əlaqəlidir. Artiklın mövcud olduğu dillərdə belə onların forması və istifadəsi olduqca fərqlidir. Amma bütün dillərdə işarə edicilər, şəxs əvəlikləri, yiyəlik və müəyyənlik bildirən digər ifadələr mövcuddur. Müəyyənlik bildirən ifadələrdə istifadəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif cürdür. Bunu verilmiş nümunələrdə daha aydın görmək olar: məsələn ingilis dilində *this house (bu ev)* ismi birləşməsi dilçilər və qrammatiklər tərəfindən müəyyən, *several houses (bir neçə ev)* ismi birləşməsi isə qeyri-müəyyən hesab olunur. The və a artiklları ilə işlədilən ismi birləşmələr və onların digər dillərdəki ekvivalentləri (və ya ekvivalentinə yaxın ifadələr) müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrin əsas nümunələri hesab oluna bilər. Bu da onların tərkibində işlədilən artiklların bir başa müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi ilə əlaqədardır. A və the artiklları daha böyük bir qrup olan determinantların bir növü hesab olunur ki, bu termin qrammatik olaraq bu sözlərin aid olduğu kateqoriyanı nəzərdə tutmadan *this, several, our, all* kimi sifət olmayan sözləri ümumi şəkildə əhatə etmək üçün istifadə olunur. Bunların bəziləri müəyyənlik bildirən determinantlardır və the müəyyənlik artiklından fərqli olaraq onlar semantik məzmunla birlikdə müəyyənlik ifadə edirlər və bir-birlərindən asılı olurlar. Beləliklə, the və a artiklları və bunlar kimi Azərbaycan və İngilis dillərində yiyəlik hal, təsirlik hal şəkilçiləri, *kı⁴, daki⁴* kimi müəyyənlik bildirən şəkilçilərlə işlədilən ismi birləşmələr sadə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, digər müəyyənlik ifadə edən determinantlarla birlikdə işlənən ismi birləşmələr isə mürəkkəb müəyyənlik adlanır.

Müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik anlayışı bu və ya digər ümumi qrammatik kateqoriyanın göstəricisi kimi meydana çıxır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində mövcud olan hal kateqoriyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəyyənliyin artikl vasitəsilə ifadə olunub-olunmaması münasibətin xarakteri ilə bağlıdır. Artiklın mövcud olduğu dillərdə elə məhz özü də həmin dillərdə neytral sözü müəyyənlik,

qeyri-müəyyənlik və yaxud definitlik baxımından bilavasitə motivləndirmək imkanına malikdir. Bu cür artiklsız müəyyənliyin ifadə oluması isə implisit motivləndirmə, yəni gizli olaraq gedir. Bu vasitərdən biri olan yiyəlik bildirən sözlər müəyyənliyi ifadə edib, quruluşca sadə müəyyənlik yaradır. Yiyəlik bildirən sözlər dedikdə yiyəlik əvəzliləri, onların isimsiz işlənən formaları və ismin yiyəlik halı nəzərdə tutulur. İsmi yiyəlik halı bütöv ismi birləşməyə aid olur və 's ismi birləşmənin sonuna artırılır. Yiyəlik əvəzliləri də ismi birləşmələrlə birlikdə işlənir, çünki onlar şəxs əvəzlilərindən əmələ gəlib. Yiyəlik halla paralel olaraq təsirlik halda həmçinin sadə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi yaradan vasitələrdəndir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillərdə həm yiyəlik, həm də təsirlik hal iki formada təzahür edir: müəyyən və qeyri-müəyyən. Müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halda, adından da görüldüyü kimi, danışan tərəfindən müəyyənliyin göstəriciləri olan xüsusi morfoloji əlamətlərdən istifadə olunduğu halda, qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halı isə morfoloji əlamətsiz işlənir. Bu isə ilk növbədə, yəni xüsusi kateqoriya əlamətinin olub-olmaması hal kateqoriyasının deyil, definitliyin göstəricisi olduğu anlamına gəlir. Əks halda yiyəlik və təsirlik halları bu cür fərqləndirici ifadə əlamətlərinə malik olmazdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində yiyəlik halın müəyyənliyi xüsusi şəkilçi ilə bildirildiyi halda, dünyanın əksər dillərində belə bir kateqoriyal əlaməti mövcud deyildir.

Qərbi Avropa dillərində yiyəlik hallı birləşmələrin ifadəsində canlılarla cansızlar arasındakı fərq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ingilis dilində bu baxımdan forma müxtəlifliyi özünü göstərir: canlı isimlərin yiyəlik halı 's şəkilçisi, cansızların yiyəlik halı isə of sözünü vasitəsilə düzəlir.

sister's handbag

monuments of the town

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də həmin birləşmələrin müəyyənlik

dərəcəsini artırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur:

a) *his sister's handbag (onun bacısının çantası)*

b) the monuments of our town (şəhərin abidələri)

Birinci nümunədə müəyyənlik yaranmasında və müəyyənliyin dərəcəsinin artırılmasında iştirak edən vasitələrdən hər ikisi yiyəlik bildiren sözlərdir; yiyəlik əvəzliyi, yiyəlik halda olan isim. İkinci nümunədə *our* yiyəlik əvəzliyi, və *the* müəyyənlik artıqlı müəyyənliyin yaranmasına xidmət edir. Yiyəlik hal ifadə edən *of* sözünü isə canlı isimlərin yiyəlik halını düzəldən 's-dən fərqli olaraq qeyri-müəyyənlik ifadə edir, bu da canlı isimlərdə yiyəliyin daha çox müəyyənlik ifadə etdiyi halda, cansız isimlərinə isə daha çox qeyri-müəyyənlik ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Təsirlik halın müəyyənlik, yaxud qeyri-müəyyənlik bildirməsinə gəldikdə isə ingilis dilində, və bu kimi artıqlın mövcud olduğu dillərdə artıql vasitəsilə bildirilir.

I help a woman

I help the woman

Türk dillərində “təsirlik hal müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin meydana çıxmasında yiyəlik hala nisbətən daha əsas bir ölçü vahidi olub, onların sərhədini daha dəqiq şəkildə əks etdirir”.

Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində bu kateqoriyanı bildirən əvəzlilər, xüsusi isimlər, kəmiyyət bildiren sözlər mürəkkəb müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin göstəricisi hesab olunurlar. İşarə əvəzliləri ümumilikdə müəyyənliyin göstəricisi olsa da burada müəyyənliyin inkluzivlik funksiyasında işlənmədiyi aydındır. *Pass me that book* nümunəsi kontekst daxilində referentin sayının birdən çox olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün istifadə edilir və bu halda əsasən danışanın nəzərdə tutduğu kitabı göstərmək üçün müəyyən jestlərdən istifadə etməsi zəruridir. Haukins işarə bildiren sözləri və nəzərdə tutulan referenti digər potensial referentlərdən açıq-aydın fərqləndirir. Burada qəbul olunmuş başqa bir yanaşmaya görə isə işarə əvəzliləri ilə müəyyən artıql arasında birləşdirici funksiyanı müəyyənləşmə həyata keçirir. Danışarkən *Pass me that book* və ya *I have read this book* nümunələrindən istifadə edən adresant *Pass me a book* və ya *I have read a book* cümlələrindən fərqli olaraq nəzərdə tutduğu referent barəsində adresata məlumat verdiyini düşünür.

İşarə əvəzliliklərinin semantik məğzi ancaq müəyyənləşmədən ibarətdir. Onlar tez-tez deyiksis ifadə edən müxtəlif söz sinifləri ilə birlikdə qruplaşdırılır. Deyiksis dedikdə danışılan zaman və məkan ilə başqa bir zaman və məkan arasındakı və ya danışan və dinləyən ilə digər diskurs iştirakçıları arasındakı kontekstual fərqlərlə bağlı olan müəyyən ifadə və kateqoriyalar başa düşülür. This və that kimi işarə əvəzliliklərinin deyiktik xüsusiyyəti onların müəyyən mənada ekstra-lingvistik kontekstə istinad edən referentlə əlaqəli olmasıdır. This/these və that/those əvəzlilikləri arasındakı fərq isə əsasən məsafə baxımından izah olunur. *This book, that book* ifadəsinə nəzərən danışana daha yaxın əşyanı bildirir. Burada məsafə yalnız məkan anlayışına deyil, eləcə də zamana aid olur. This müəyyən vasitə ilə danışanla və ya danışanın da içərisinə daxil olduğu bir qrup şəxslərlə əlaqəli olan və ya onlara yaxın olan əşyaya aid olur; *this book, "the book which I am reading"* (*Oxuduğun kitab*), *"the book which you and I are discussing"* (*Sənlə mənim müzakirə etdiyimiz kitab*), və yaxud *"the book which you, I and they are interested in"* (*Sənin mənim və onların maraqlandığı kitab*) və başqa bu kimi birinci şəxsin yəni danışanın iştirak etdiyi situasiyalar üçün istifadə olunur. Buradan aydın olur ki, bir və ya bir qrup şəxs dedikdə ya danışanın özü, ya da onun da daxil olduğu insanlar qrupu nəzərdə tutulur və bu da birinci şəxsin tək və cəm şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. That yalnız dinləyənin daxil olduğu və ya nə danışanın, nə də dinləyənin daxil olmadığı hadisə ilə bağlı istifadə olunan referenti təyin edir.

Show me that letter you have in your pocket. (Cibindəki məktubu mənə göstər.)

Tell her to bring that computer she has. (Ona de kompyuterini mənə gətirsin.)

Bu nümunələrdə that işarə əvəzliyinin yerinə this yazmaq da mümkündür, lakin burada edəcəyimiz bu dəyişiklik məktub və ya kompyuterin hər hansı bir vasitə ilə danışanla əlaqəli olduğuna işarə edəcək. Buradan məktubun danışanla dinləyənin arasında baş verən hər hansı bir müzakirənin mövzusu olması, və ya danışanın əvvəlcədən bu kompyuter barəsində düşündüyü aydın olur. Bu məlumatların bilinmədiyi və ya danışanın nitq prosesində bunu vurğulamaq istəmədiyi halda that işarə əvəzliyinin istifadə edilməsi daha məqsədə uyğundur. Buna səbəb olaraq isə

birinci nümunədə məktub ikinci şəxsə yəni dinləyənə məxsusdur, ikinci nümunədə isə kompyuteri olan şəxsin diskurs prosesində iştirak etmədiyi göstərilə bilər.

İlk olaraq ingilis dilində işarə əvəzliliklərinin müxtəlif istifadə halları və formaları fərqləndirilməlidir. Nümunələrdə iki növ anaforik istifadə verilmişdir. Bunlardan birincisi əvvəlcədən adı çəkilmiş ismi birləşməyə istinad edən işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mütləq anafora, ikincisi isə əvvəlki ismi birləşmə ilə heç bir referens əlaqəsi olmayan, onunla təzadlıq yaradan, sonradan adı çəkiləcək olan işarə əvəzliyini təsvir edən nisbi anaforadır.

1) Jim finally found a flat with a view over the park, and bought that (one).

2) I could never follow our first coursebook, and I'm glad we now use this one.

Bəzən ani bir situasiyadan asılı olaraq işarə əvəzlilikləri heç bir anafora əmələ gətirir. Əslində, nisbi anafora da elə situasiyadan asılıdır.

3) Bring that along with you.

Sayıla bilən tək isimlərin yerində işlənən *one* əvəzliyi nisbi anaforik ifadələrdə işlənməsi nisbətən vacib, mütləq anaforik ifadələrdə işlənməsi seçimdən asılıdır.

Mütləq və qeyri-anaforik ifadələrdə *one* əvəzliyi olmadan istifadə olunan *this*, *that*, *these*, *those* əvəzlilikləri yalnız insan bildirməyən referentlərə istinad edir (*these* və *those* əvəzlilikləri nisbi anaforik ifadələrdə insana aid edilə bilər).

Ümumi və xüsusi isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin ifadəsində oynadığı roldan söz açarkən onu söyləmək lazımdır ki, ümumi isimlər əsasən qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyi halda, xüsusi isimlər vahidlik, xüsusilik bildirərək müəyyənlik bildirir. Ümumi isimlər hər hansı sinfə daxil olan canlı və ya cansız varlıqların, mücərrəd anlayışların ümumi adıdır. Bundan fərqli olaraq, xüsusi isimlər hər hansı bir sinfə daxil olan ümumi isimləri bir-birindən – həmcinslərindən fərqləndirmək üçün onlara verilən fərdi adlardır. Hər ikisi ümumilikdə varlığı tək olan əşyaya istinad etsə də qrammatik cəhətdən fərqlənirlər: *sun* ümumi isim kimi fəaliyyət göstərərək artikl və digər müəyyənlik bildirən determinantlar qəbul etdiyi

halda Con ümumilikdə dildə bu halda çıxış etmir, əslində nəinki isim, hətta bütöv bir ismi birləşmə sayılır.

Digər bir cavab isə sun kimi isimlərin təklif bildiren isimlər toplusuna daxil olduğu halda xüsusi isimlər fərd bildirir. Yuxarıda deyilənlər müəyyən mənada ingilis dilində xüsusi isimlərin hansı səbəbdən müəyyənlik artıqlı qəbul etmədiyi məsələsinə aydınlıq gətirir. Əgər xüsusi isimlər özünəməxsus bir mənə kəsb edərək vahidlik kateqoriyasına daxil olursa referentin vahidliyini ifadə edəcək əlavə bir vasitəyə ehtiyac duyulmur. Lakin onların müəyyən olması yoxsa semantik nöqteyi-nəzərdən müəyyən mənada müəyyən ismi birləşmələr ilə bənzərlik təşkil etməsi şübhə doğurur. Xüsusi isimlər definitlik xüsusiyyəti daşıyırmı, əgər daşıyarsa harada və necə baş verir? Əgər xüsusi isimlər definitlik xüsusiyyəti daşıyarsa determinant olmadan da ismi özü bu funksiyayı yerinə yetirir.

Ümumi isimlərdə isə bu açıq-aydın determinantlıq əlaməti sayılır. Definitlik eyni tərkib daxilində eyni anda sadəcə bir yerdə görünə bilər, amma söz birləşmələri bəzən bu qaydaya tabe olmur. İsmi birləşmələrdə definitlik əlaməti isimə və ya determinanta deyil, birləşmənin özünə aid edilir. Fərz etsək ki, definitlik xüsusiyyəti yalnız determinantlara aiddir, bu halda xüsusi isimlər fonetik cəhətdən sıfır determinantla müşayiət olunacaqdır.

Mürəkkəb müəyyənliyin başqa bir ifadə vasitəsi şəxs əvəzliləridir və onlar qrammatik cəhətdən şəxs bildirdiyi üçün ənənəvi olaraq belə adlanmışdır, lakin onlar uzun müddət müəyyənlik xüsusiyyətinə görə müəyyənlik əvəzliləri də adlandırılmışdır. Postal şəxs əvəzlilərdən müəyyənlik artıqlından törəməsi fikrini irəli sürmüşdür. Bir sıra dilçilər də ilk dəfə C.Lyons tərəfindən təklif edilmiş bir neçə dəyişikliyi də nəzərə alaraq bu fərziyəni qəbul etmişdir.

Şəxs əvəzlilərini tam müəyyənlik ifadə edən ismi birləşmələrdən fərqləndirən cəhət onların təsviredici məzmununa malik olmamasıdır (cins kateqoriyası kimi qismən deskriptiv qrammatik xüsusiyyətlərə malik bəzi formalar istisna olmaqla). Buna görə də əvəzlik diskurs və qeyri-lingvistik kontekst vasitəsilə müəyyən olunan anlayışla əlaqəli istifadə olunur, lakin əvəzlik ilə bağlı məsələlər

bununla yekunlaşmır. Onların qrammtik xüsusiyyətləri sintaksis nəzəriyyəsinin başlıca məslələrindən biri olub çox mürəkkəb xarakterə malikdir.

II FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYALARININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2.1. İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri

Əksər dilçilər dünya dillərində ismi birləşmələrin tərkibində müəyyənliyi reallaşdıran vasitələrin dörd kateqoriyası olduğunu düşünürlər və bunlara xüsusi isimləri, müəyyənlik bildirən təyinləri, işarə bildirən təyinləri və əvəzlilikləri (şəxs və işarə əvəzlilikləri) aid edirlər. İlk baxışdan, elə görünür ki, mücərrəd, konkret və ya toplu isimlər yalnız haqqında dəqiq danışılan referent olduqları halda həmin referent, yəni ismi birləşmə müəyyən sayılmalıdır. Burada bəzi dillərdə istifadə edilən yiyəlik qoşmaları və ya xüsusi qeyri-müəyyənlik bildirən ifadələrin də müəyyənliklə əlaqəsi olduğu halda hansı səbəbə görə müəyyənliyi reallaşdıran yalnız dörd kateqoriyanın adı çəkildiyi sual doğurur.

İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin kateqoriya kimi mövcudluğu birbaşa artiklla əlaqəlidir. Ümumiyyətlə artiklın roman, eləcə də german dillərində meydana çıxması tarixi çox qədimə söykənmir, kifayət qədər yeni bir hadisədir. Bu dillərdəki artikllar sistemi biri digərindən fərqlidir. Bu isə o deməkdir ki, haqqında söhbət gedən sistemlər (artikl sistemləri) sürətli bir inkişaf yolu keçmişdir. Nəhayət, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi müəyyən artikllar əgər işarə əvəzliliklərindən əmələ gəlmişdirsə, qeyri-müəyyən artikllar bir sayından törəmişdir.

Artikl müxtəlif sistemli dillərdə bir sıra tipoloji xüsusiyyətləri vardır ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) bu və ya digər konkret ismi daha da konkretləşdirir, ümumidən xüsusiyyə keçidi təmin edərək xüsusunin müəyyənliyini yaradır.
- 2) Müəyyənlik bildirən the artiklı mücərrəd isimlərin qarşısında işlənərək ümumi mücərrədliyi xüsusi mücərrədliyə çevirməklə onu müəyyənləşdirir.
- 3) Təkdə olan konkret və ya mücərrəd isimlərdə xüsusiləşmə və ya konkretləşmə prosesi getdikdə onların müəyyən artiklı ilə istifadə hallarına rast gəlinəndə halda, cəmdə olan isimlər həmişə müəyyənlik bildirdiyindən müəyyənlik artiklı ilə işlənir, bu isə onlarda ümumidən xüsusiyyə keçmə prosesinin getmədiyini, başqa sözlə müəyyənləşdirmə işinin cəm şəkilçisi, və ya daha ümumi şəkildə desək kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik əlaməti tərəfindən həyata keçirildiyi müşahidə olunur.

Müşahidələr göstərir ki, xüsusi adların müəyyənlik artiklı ilə işlədilməsi ümumən artikl ilə işlənməsində müəyyən sərbəstlik vardır. Belə ki, toponimlərdən və səma cisimlərinin adlarından fərqli olaraq şəxs adları bir qayda olaraq artiklsız işlənir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Əsas səbəb isə ondan ibarətdir ki, şəxs adlarında şərtlik yer adlarından daha çox olduğundan onların işarəvilik funksiyasına məhz kommunikasiya şəraiti nəzarət edir. Bu isə şəxs adını müəyyənlik üzrə motivləşdirdiyi üçün əlavə motivləməyə yəni artikla ehtiyac qalmır.

Belə bir sual ortaya çıxır ki, *the car (maşın) və a car (bir maşın), the greedy child (acgöz uşaq) və a greedy child (bir acgöz uşaq), the lilac I planted last summer (keçən yay əkdiyim yasəmən) və a lilac I planted last summer (keçən yay əkdiyim bir yasəmən)* arasındakı mənə fərqi nədən ibarətdir? Bir çox ənənəvi qrammatiklər bu suala aşağıdakı kimi cavab verir: burada the artiklı göstərir ki, danışan və ya yazan hər hansı bir maşından deyil, müəyyən, xüsusi bir maşından danışır. Qeyri-müəyyən olmaqdan əlavə bu cavab tam doğru deyil. Əgər biz desək ki, *I bought a car this morning (Bu səhər bir maşın aldım)*, burada hər hansı bir maşına deyil, xüsusi və adresantın fikrində bütün digərlər maşınlarından fərqləndirilmiş bir maşına istinad

edilir. Amma bu məsələ mübahisəlidir və düzgün cavabın nə olduğu ilə bağlı ümumi bir fikir yoxdur.

1) *I bought a car this morning (Bu səhər bir maşın aldım).*

2) *I bought the car this morning (Bu səhər bir maşın aldım).*

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə *the car* ifadəsi *a car* ifadəsinə nisbətən daha müəyyən, daha konkret, daha xüsusi və daha çox fərdiləşdirilmişdir, amma yuxarıda qeyd olunduğu kimi *a car* (1) ifadəsi də addresanta məxsus konkret və xüsusi bir maşını ifadə edir. Fərq ondan ibarətdir ki, *the car* (2) ifadəsi həm danışana, həm də dinləyənə daha aydın olan bir referenti bildirir. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-müəyyən ismi birləşmənin işləndiyi cümlə danışana dinləyənə nisbətən daha aydın olduğu halda, müəyyənlik bildirən ismi birləşmə hər iki diskurs iştirakçısına – həm danışana, həm də dinləyənə aydındır. Birinci nümunədən göründüyü kimi, alınan maşın sadəcə adresanta məlum olub, onun haqqında adresatla bu barədə əvvəlcədən söhbətdə iştirak etməmiş, maşını aldıqdan sonra ona maşın alındığı məlumatı verilmiş və bu maşın söhbət zamanı hər hansı bir maşın hesab olunur. Bundan fərqli olaraq, ikinci nümunədə adı çəkilən referent həm adresanta, həm də adresata məlumdur, bu isə bir çox hallarda adı çəkilən əşya, şəxs və ya hadisə barəsində əvvəlcədən məlumat verilmiş olmasını və ya müəyyən şərait daxilində adresatın elə hadisələrdə özünün iştirak etdiyini göstərir.

Daha aydın şəkildə desək müəyyənlik artıqlının istifadəsi qeyri-müəyyən artıqlından fərqli olaraq danışanla dinləyən arasında qarşılıqlı anlaşma ilə reallaşır.

a)- *“What were you doing behind the curtain?” he asked.*

- *“I was reading”.*

- *“Show the book.”*

b) *“It sends a powerful message to the people of a country when the president of the United States goes to visit,” Mr. Earnest said.*

c) *“The first thing I’ve got to do ,” said Alice to herself , as she wandered about in the wood,” is to grow to my right size again; and the second thing is to find my way into that lovely garden.”*

d) *Margaret is the most diligent student in the group.*

e) *“You are not attending!” said the Mouse to Alice severely.*

f) *Over millennia, the Moon has receded from the Earth and the rotation has slowed to our current 24-hour day.*

Göründüyü kimi bu (a) dialoqda “the book” ifadəsi əvvəlcədən məlum olan obyektə istinad edir və həm danışan, həm də dinləyən eyni situasiyada iştirak edir. Yəni məhz arxanda gizlətdiyin kitabı mənə göstər kimi anlaşılır. Müəyyənlik artiklının bu cür ifadəsi situasional məzmun daşıyır.

Nümunə b-də “the president of the United States” söz birləşməsində ola bilsinki dinləyən ABŞ prezidentinin kim olduğunu bilmir, buna baxmayaraq the artiklının istifadəsi müəyyənlik, xüsusilik və ya səciyyəvilik xarakterinə malikdir. Bu tip cümlələr artıq bizdən ümumi bilik, dünyagörüşü tələb edir.

3-cü nümunədə isimi təyin edən sıra saylarının qarşısında the artiklının işlədilməsi hər hansı bir ardıcılıqda müəyyən bir sıranı göstərir. Yəni əşyanın və ya şəxsin dəqiq mövqeyini bildirir, müəyyənlik ifadə edir.

Üstünlük dərəcəsində the artiklının istifadəsi isə təyin olunan sözün təkliyini, yeganəliyini bildirir.

Mövcudluğu yeganə olan isimlərin qarşısında da the artiklının işlədilməsi bu baxımdan vacibdir.

İngilis dilində müəyyənlik kateqoriyasının implisit şəkildə özünü göstərdiyi digər bir vahid isə işarə əvəzliləridir. İşarə əvəzliləri birdən çox referentin iştirak etdiyi kontekst daxilində işlədildikdə müəyyənlik bildirir. Məsələn:

Take that pencil. This one does not write.

Nümunədən məlum olduğu kimi, burada birdən çox referent iştirak edir. Bir çox hallarda bu tip nitq aktları jestlərlə də müşaiət olunur. A. Haukins iddia edir ki, işarə əvəzliləri aktual referent və potensial referentlər arasında ziddiyyət yaradır. İşarə əvəzliləri deyktik ifadələr hesab olunur çünki referentin olduğu müəyyən bir məkana, nöqtəyə işarə edir. This/these və that/those əvəzliləri arasındakı ziddiyyət danışanla referent arasındakı məsafədən asılıdır.

Buradan işarə əvəzlilərinin müəyyənləşdirici xüsusiyyətinin müəyyənlik artiklından fərqlinin bu deyktik element olub olmaması kimi belə önəmli bir sual

ortaya çıxır. Bu suala bir çox dilçilər tərəfindən müsbət cavab verilmişdir. Sommersteyn və C.Lyons hesab edirlər ki, məsafə bildirmə xüsusiyyəti *this* və *that* işarə əvəzliliklərini *the* müəyyənlik artiklından fərqləndirən yeganə cəhətdir. Həmin fikri Anderson və Keenan da təsdiqləyərək onların azacıq da olsa fərqlənməyində bu xüsusiyyətin rolunu vurğulayır. Lakin, bu yanaşmanı qəbul etməmək üçün də bir sıra haqqı səbəblər mövcuddur. Buna *that* əvəzliyinin təyin budaq cümlələrindəki istifadəsinin məsafə və şəxs anlayışları ilə əlaqəli olmaması misal ola bilər:

*She prefers her biscuits to **those** I make. (O, özünün bərişdiyi biskvitləri mənim bişirdiklərimdən üstün tutur.)*

*I want a coat like **that** described in the book. (Mən bu kitabdakı kimi paltó istəyirəm.)*

İşarə əvəzlilikləri qeyd olunduğu kimi hər bir halda müəyyənliyin göstəricisi hesab olunur. Buna misal olaraq, *such* əvəzliyinin əsasən qeyri-müəyyən və ya sıfır artiklla istifadə olunarsına baxmayaraq, Azərbaycan dilinə belə işarə əvəzliyi vasitəsilə tərcümə olunduqda açıq-aşkar referentə istinad etməklə müəyyənlik ifadə etdiyini görmək olar. Ondan sonra istifadə olunan qeyri-müəyyən artiklın istifadəsi Azərbaycan dilində bir sayın üzərinə deyil, mənanı qüvvətləndirən bir ədatının üzərinə düşür. Məsələn:

I haven't seen such a clever boy who doesn't have education (Mən təhsili olmayan belə ağıllı oğlan görməmişəm.)

Bu cümlədə *such* əvəzliyinin müəyyənlik bildirməsi aydın görünən haldır. Burada həmçinin onun referentin müəyyənliyinə göstərdiyi təsiri təyin budaq cümləsi vasitəsilə də sübut etmək olur. *Such* əvəzliyindən sonra *a lot of* qeyri-müəyyənlik ifadə edən kəmiyyət bildirən söz də işləyə bilər:

There were such a lot of children in the playground (Oyun meydançasında elə çox uşaq var idi.)

He did not help me though he had such a lot of time (Belə çox vaxtı olmasına baxmayaraq o, mənə kömək etmədi.)

İşarə əvəzliliklərini əsasən müəyyənlik bildirməsinə baxmayaraq, burada *such* əvəzliyinin olduğu cümlədə müəyyənlikdən daha çox qeyri-müəyyənlik ifadə

olunmuşdur. Bunun səbəbi isə such sözünün istifadəsinin əvəzləndən daha çox mənanı qüvvətləndirən ədat kimi çıxış etməsidir.

Müəyyən artiklla işləmə bilməyən such əvəzliyindən fərqli olaraq same əvəzliyi bir qayda olaraq müəyyən atıqlar yaxud that işarə əvəzliyi ilə birlikdə işlənir və cümlədə adətən təyin funksiyasında çıxış edir.

We went there on the same day (Biz ora eyni gündə getdik)

Bu kateqoriyanın müəyyən atıqlar kimi birbaşa müəyyənlik bildirən digər bir vasitəsi isə xüsusi isimlərdir. Xüsusi isim və ya xüsusi ad termini John (Con), Arch de Triomphe (Triumf tağları), South Farm Road (Cənub ferma yolu) kimi bəzilərinin daxili qrammatik struktura və təsvir edici elementlərə malik olub digərlərinin bu xüsusiyyətdən məhrum olduğu çox müxtəlif ifadələrdən ibarət olan qrupa verilən addır. Burada John və Paris kimi heç bir deskriptiv və semantik anlayış ifadə etməyən və ya adlandırdıqları referent ilə heç bir məna bağlılığı olmayan xüsusi isimlər diqqəti çəkir. Paris xüsusi bir şəhərin adını bildirmək üçün istifadə olunsa da, bu söz özündə şəhər barəsində heç bir məlumat ehtiva etmir. Bunun kimi Con adı da istifadə olunduğu zaman həmin insanın kişi olduğuna işarə etsə də, bunun ad ilə əlaqəsinin olmadığı açıq aşkar görünür. Bunun əksinə olaraq, xüsusi bir fərdi bildirən “man” (kişi) müəyyən mənada təsvir edici xüsusiyyətə malikdir, yəni “man” dedikdə adresatda referentin insan, kişi və eləcə də, yetkin şəxs olduğu barədə fikir formalaşır. Xüsusi isimlərin adətən istinad edici ifadələr olduğu söylənsə də, konkret bir məna ifadə etmirlər. Onlar bəzən istinad etdikləri ifadələrin təkliyini göstərdiklərinə görə müəyyənlik bildirən təsvirlərin məntiqi ekvivalentləri hesab olunurlar.

Con adlı milyonlarla insan və Paris adında bir neçə şəhər ola bilər. Belə xüsusi isimlərdə referentin müəyyən təsviri vasitələr ilə aydınlaşdırılmasında kontekstin rolu danılmazdır. Belə bir ortaq fikir mövcuddur ki, xüsusi isimləri istifadəsi kontekst baxımından təklif, müəyyənlik ifadə edən sözlərdən daha çox mövcudluq baxımından vahidlik, təklif bildirən sözlər ilə üst-üstə düşür. Con adını daşıyan birdən çox referentin mövcudluğu ehtimalı olduğu təqdirdə həmin ad ya daha geniş xüsusi ada (John Smith-Con Smith) çevrilir ya da ümumi isim kimi qəbul

edilərək ona təsviri funksiya daşıyan informasiya əlavə edilir (the John I introduced you to last night- keçən gecə səni təqdim etdiyim Con).

Aydındır ki, xüsusi isimlərin aid olduğu referentin vahidlik xüsusiyyəti onları müəyyənliyin ifadə vasitələri ilə birləşdirən əsas əlamətdir. Məhz elə bu əlamət referentin müəyyənləşməsini təmin edir. Burada xüsusi isimləri mövcudluq baxımından vahid olan isimlərdən fərqləndirən cəhətin nə olması sualı ortaya çıxır.

Bir sıra dillərdə xüsusi isimlərin ən azı bir neçə növü bir qayda olaraq müəyyən artıqlıq qəbul edir. Buna misal olaraq qədim yunan (ho Sōkratēs “Socrates”, hē Hellas “Greece”) və katalan (l'Eduard, la Maria) dillərini göstərə bilərik. Bu adlar ingilis dilində istifadə olunan xüsusi isimlərdən fərqli olaraq *sun* kimi vahidlik bildirən sözlər ilə eynilik təşkil edir. Aydındır ki, həmin adlar definitliyi determinantlar vasitəsilə ifadə olunan müəyyən ismi birləşmələrdir.

Yiyəlik bildirən sözlər. İngilis dilində yiyəlik bildirən sözlər müəyyənlik ifadə edən ismi birləşmə əmələ gətirir. Yuxarıda verilən ismi birləşmələr *the son/daughter of my aunt and uncle (xalamın və əmimin qızı/oğlu)*, *the only friend Fred has (Fredin sahib olduğu yeganə dost)* kimi müəyyənlik bildirən artiklla başlayan ismi birləşmələr şəklində göstərildikdə həqiqətən də aydın olur ki, bu birləşmələr müəyyənlik ifadə edir.

a. [[my] cousin]

b. [[Fred's] only friend]

Bəzi hallarda yiyəlik bildirən sözlərin tam olaraq müəyyənlik ifadə edib etməməsi şübhəlidir. Məsələn yiyəlik halı ismi birləşmənin ad hissəsi kimi çıxış etdikdə:

Mary is Ann's friend. (Meri Ənnin dostudur.)

I was once Professor Laserbeam's student. (Bir vaxtlar mən professor Leyzrbimin tələbəsi idim.)

Verilən nümunələrdə yiyəlik halla ifadə olunan ismi birləşmə həm müəyyənlik bildirən ifadə həm də qeyri-müəyyənlik bildirən ifadə kimi anlaşıla bilər. Merinin Ənnin yeganə dostu olduğunu və ya adresantın bir vaxtlar professor Leyzrbimin yeganə tələbəsi olduğunu bildirən heç bir göstərici yoxdur. Bu

nümunələrdə *Ann's friend* ifadəsini **a friend of Ann**, *Professor Laserbeam's student* ifadəsini isə **a student of Professor Laserbeam** ismi birləşmələri ilə əvəz etmək olar. Burada bu ismi birləşmələr referentin vahidliyinə istinad etmir. Amma eyni zamanda həmin cümlədə yiyəlik hal ilə ifadə olunmuş xəbərin ad hissəsini müəyyənlik artıqlı ilə də işlətmək mümkündür:

*I was once **the Professor Laserbeam's student**.*

Yiyəlik ifadə edən sözlə ifadə olunan ismi birləşmə predikativ funksiyasında işlənmədiyi hallarda belə həmişə müəyyənlik və ya inkluzivlik ifadə etmir. Məsələn:

*I am going to stay with **my brother** for a few days. (Mən bir neçə gün qardaşımla qalmaq istəyirəm.)*

*Joe has broken **his leg**. (Gou ayağını sındırıb.)*

Yuxarıda verilən nümunələrdə adresantın ancaq bir qardaşı olduğunu və ya Gounun ancaq bir ayağı olduğunu ifadə edən heç bir göstərici yoxdur. Bu cümlələri qeyri-müəyyənlik ifadə edən artiklla da (a brother of mine), hissə bildirən söz birləşməsi ilə də (one of my leg) ifadə etmək mümkündür, amma müəyyənlik ifadə edən strukturlardan daha çox istifadə olunur. Mümkün olan bütün hallarda referent az sayda olan üzvlərdən biri hesab olunur, yəni insanın iki ayağı olur və ya məhdud sayda qardaşı olur. Bu nümunələrdə referentin iki ayağından hansının sındığı və ya hansı qardaşı ilə qalmaq istədiyi önəmli deyil. Amma bu ifadələri qeyri-müəyyənlik bildirən ifadələr də adlandırmaq düzgün olmazdı, çünki adresantın iki ayağı var və onlardan birinin sındığı müəyyəndir. Bu hal əsasən kiçik leksik məna qruplarına aid olan sözlərin, xüsusilə də bədən üzvlərinin, ailə üzvlərinin və digər qohumluq bildirən sözlərin yiyəlik bildirən sözlərlə ifadə olunması zamanı baş verir.

Şəxs əvəzlilikləri. Ümumiyyətlə, ingilis dilində əvəzliliklər determinant-əvəzlik cütlüyünü əmələ gətirir; *this, that, one, some, all, each, several* və bir çox digər vahidlər həm determinant rolunda çıxış edə, həm də müstəqil şəkildə əvəzlik kimi işlənə bilirlər. Bu qaydaya zidd iki istisna vardır ki, onlardan biri yalnız determinant kimi çıxış edən müəyyənlik artıqlı (Pass me the book, *Pass me the), digəri isə ancaq təklikdə işlənə bilən üçüncü şəxs əvəzlilikləridir (Pass me it, *Pass me it book). Məhz bu səbəbdən he, she, it və they əvəzlilikləri the artıqlı ilə alternativdir. Üstəlik, birinci

və ikinci şəxsin cəmində işlənən şəxs əvəzlilikləri we və you da ismin qarşısında işləmə bildiyi fikri də iddia olunur.

a. *We Europeans are experiencing some strange weather patterns.* (Biz avropalılarqəribə hava şəraitləri ilə üzləşirik)

b. *I don't trust you politicians an inch.* (Siz siyasətçilərə bir qram da inanmıram)

Beləliklə, we və you əvəzlilikləri yalnız şəxs bildirmə xüsusiyyətinə görə fərqlənir və həm determinant, həm də əvəzlik funksiyası daşıyaraq müəyyənlik artiklın bir forması hesab olunur; suppletiv variasiya ancaq üçüncü şəxs ilə məhdudlaşmışdır (*You linguist are relying on some pretty old data), amma bu nida cümlələrində istisnalıq təşkil edir (You idiot!, You lucky!). İngilis dilində birinci şəxsin təkində işlənən şəxs əvəzliyi heç vaxt isimlərin qarşısında işləmə bilmir (*I idiot!). Bu şəxs əvəzliyinin istifadəsində belə bir məhdudiyyətin səbəbi izah edilməsə də, belə bir fakt vardır ki, alman dilində ich (mən) şəxs əvəzliyi bu məhdudiyyətə məruz qalmır.

Ich Esel!

I donkey

Silly me!

Postal əvəzlilikləri artikl və əsas məna ifadə edən hissəsini isimdən ibarət olan tam ismi birləşmələrdən fərqləndirir. İsmi birləşmələrdən sonra məhdudlaşdırıcı təyin gəldikdə baş söz silinir və üçüncü şəxs əvəzliyi ilə əvəz olunur.

a. *I met the one who/that Lucille divorced.*

b. *I know the one with brown hair.*

c. *I bought the green one.*

Üçüncü şəxs əvəzlilikləri belə təyinedicilər ilə işləndikdə ixtisar olunur. Özündən əvvəl təyinedici gəldiyi halda hipotetik isim sayılan one əvəzliyi həmçinin birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə də işlənir (us clever ones).

Bu fərziyyəyə qarşı çıxaraq Sommersteyn iddia edir ki, we və you əvəzlilikləri əvəzlik kimi çıxış etdikdə vurğulu və ya vurğusuz , uzun [wi:], [ju:] və ya qısa [wi], [jə] tələffüz olunur, determinant kimi işləndikdə (nida cümlələri istisna olmaqla) isə

vurğulu və uzun tələffüz olunur. Haukins deyirdi ki, *we* və *you* prenominal əvəzlilərinin üçüncü şəxs korrelyativi *the* artiklı yox işarə əvəzliləridir.

a. *The strongest/only soldiers in the army*

b. **we/you/these strongest/only soldiers in the army*

Şəxs əvəzlilərinin müəyyənlik artiklından daha çox işarə əvəzliləri ilə ortaq xüsusiyyətlərinin olması fikri C.Lyonz tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, Postalın fikri ilə razılaşıb, amma ingilis dilində şəxs əvəzlilərinin həm müəyyənlik artiklının, həm də işarə əvəzlilərinin forması olduğunu söyləyirdi. Bu iddia işarə əvəzliləri ilə üçüncü şəxs əvəzliləri arasında tamamlayıcı funksiyaya əsaslanır.

İsmi birləşmələr qeyri-anafirik ifadələr kimi qəbul edilir. Aşağıdakı nümunələrdə ismi birləşmələr böyük hərflərlə yazılmışdır:

1)

a. *Take a look at the car/teacher.*

b. *Take a look at him.*

c. *Take a look at her.*

d. *Take a look at them.*

2)

a. **Take a look at THE CAR/TEACHER.*

b. *Take a look at HIM.*

c. *Take a look at HER.*

d. **Take a look at IT.*

e. *Take a look at THEM.*

Burada *THE* və *It* əvəzliləri *that* (ya da *this*) əvəzliləri ilə əvəz olunmuşdur. Bundan başqa, standard ingilis dilində *THEM* insana aid edilməlidir. İnsan anlayışı bildirməyən referentlər üçün isə *those* və *these* əvəzliləri istifadə olunmalıdır.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üçüncü şəxs əvəzliləri *he*, *she*, *it*, *they* vurğusuz halda müəyyənlik artiklının əvəzlik qarşılığı, vurğulu halda isə işarə əvəzlilərinin formaları kimi çıxış edir. Bu cür işarə əvəzliləri şəxsə münasibətdə hər hansı bir məsafə və ya yaxınlıq dərəcəsi ifadə etmədiyi üçün deyktik

cəhətdən işarələnməmiş əvəzlilər hesab olunur. This işarə əvəzliyinin üçüncü şəxsdə formaları aşağıdakılardır:

1. that -təkdə, determinant funksiyasında
2. he, she, that -təkdə, müstəqil şəkildə
3. those- cəmdə determinant
4. they-cəmdə, müstəqil şəkildə (insan bildirən referentlər üçün)
5. those-cəmdə, müstəqil şəkildə (insan olmayan referentlər üçün)

İdarə əlaqəsi nəzəriyyəsi ismi birləşmələri üç idarə prinsipinə əsasən üç kateqoriyaya bölərək onların müxtəlif növlərinin anafirik imkanlarını müəyyənləşdirir. Burada qayıdış (myself, themselves və s.) və qarşılıq əvəzliləri (each other, one another və s.) anafirik ifadələr kimi istifadə olunduqda özlərindən sonra antedent tələb edir və onlarla birlikdə eyni sintaktiv tərkib daxilində işlənir. Bu A prinsipi adlanır. İdarəetmə əlaqəsinə sadə və ya mürəkkəb cümlə, ismi və ya digər birləşmələrdə rast gəlinir. Ən sadə formada anafora və antedenti eyni minimal cümlə daxilində işlənir

*The gangster shot himself, *The gangster is afraid the police will shoot himself*

Şəxs əvəzliləri ismi ifadələrin ikinci kateqoriyasına daxildir və B prinsipi ilə idarə olunur. Bu prinsipə əsasən anaforalar və antedentlərin bir-birindən asılılığı mümkün olsa da zəruri deyil. Onlar antedent kimi çıxış etdikləri halda idarə kateqoriyasına aid edilmir. Bu səbəbdən də *The ganster shot him* cümləsində *him* əvəzliyi diskurs prosesində daha əvvəlcədən adı çəkilən hər hansı ismi birləşməyə istinad etsə də onunla eyni minimal cümlədə iştirak edən *gangster* anaforasının antedenti funksiyasını yerinə yetirmir.

C prinsipi isə digər bütün referensial ismi birləşmələrdə özünü göstərir və həmin ismi birləşmələr idarəetmə kateqoriyasına daxil olurlar.

Şübhəsiz, müəyyən tam ismi birləşmələrin də anafora funksiyasında iştirak etməsi mümkündür, lakin burada idarəetmə struktur baxımından reallaşan texniki konsepsiya hesab olunması onun antedenti olması mənasını vermir.

Əvəzlilərin semantikasi sahəsində aparılan tədqiqatlar tam ismi birləşmələrdə özünü göstərən deskriptiv məzmunu ehtiyac olmadan tam şəkildə determinantlıq ifadə edən sözlərə əks mövqedə dayana biləcək münasibətə uyğun olaraq onların mürəkkəb xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Əvəzlilərin birbaşa referensial istifadəsi onların referentliyi linqvistik antesedentdən və yaxud situasiyadan əldə etməsi baxımından üç növə ayrılır: dəyişkən asılılıq, E tipli və müstəqil istifadəsi (lazy). Onların təkdə işləndikdə xüsusi bir referentə deyil, referentlər toplusuna istinad etməsinə baxmayaraq dəyişkən asılılıq bildirən əvəzlilər kəmiyyət bildirən ifadələrdən asılıdırlar.

Every girl thinks she should learn to drive.

Every student thinks they have passed the exam.

They əvəzliyinin antesedentin cinsi bilinmədiyi halda təkdə istifadəsi son zamanlar adi hal hesab olunur. Bu nümunələr əvəzliyin antesedenti olduğu üçün anaforik hesab olunur lakin bu antesedent bir qrup əşyaları əhatə edir və əvəzlik bu əşyaların hər birinə fərdi şəkildə istinad edir.

E tipli əvəzlilər oxşar olsa da, onların antesedentlərinin kəmiyyət bildirən sözlərdən asılılığı dəyişkəndir.

Every man who bought a car crashed it.

Tənbəl əvəzlilər adlanmasının səbəbi onların referensial məzmunundan daha çox deskriptiv məzmun ifadə edərək antesedentdən qismən asılı olmasıdır.

I keep my car in the garage but my next door neighbour keeps it in his drive.

Burada it əvəzliyi my car birləşməsinə deyil my neighbour's car birləşməsinə işarə edir. Lakin bu tip istifadə halları yalnız əvəzlilər ilə məhdudlaşmır. Kempson bildirir ki, tam müəyyənlik ifadə edən ismi birləşmələrin də dəyişkən asılı və E tipli istifadə halları mövcuddur.

Of every house in the area that was inspected, it was subsequently reported that the house was suffering from subsidence problems.

Everyone who bought a house discovered too late that the house was riddled with damp.

Qeyri-müəyyənlik bildirən artikl bir sıra semantik-funksional xüsusiyyətlərə malikdir.

- 1) Yalnız müəyyənlik artiklının mövcud olduğu dillərə də rast gəlmək mümkündür, bu halda qeyri-müəyyənlik anlayışı digər qrammatik vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur, yəni qeyri-müəyyənliyin əsas ifadə forması qeyri-müəyyənlik artiklı olsa da, onun ifadəsi yalnız artiklla məhdudlaşmır. Bu isə müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik artiklının tarixi-funksional mövqeyinin qeyri-müəyyənlik artiklının mövqeyindən daha güclü olması qənaətinə gəlməyimizə səbəb olur.
- 2) Xüsusi adlar həmişə müəyyən olduğundan, onların qeyri-müəyyənlik artiklla işlənmə məqamlarına rast gəlinmir.
- 3) Kəmiyyət baxımdan cəm halında olan isimlər, əsasən, qeyri-müəyyən artiklla işlənmir və bir çox hallarda müəyyənlik ifadə edərək *the* müəyyənlik artiklla işlənir.
- 4) Bütün dünya dillərində qeyri-müəyyənlik bildirən artikl demək olar ki, “bir” sayından törəmişdir, bu səbəbdən də, eyni zamanda “bir” sözünü əvəz edə bilir.
- 5) İsimin əvvəlində sıra sayı işlənirsə qeyri-müəyyənlik artiklının işlənməsi istisna olunur.
- 6) Müəyyən mənada qeyri-müəyyənlik artiklı dilin qeyri-müəyyənlik bildirmə imkanlarını tamamilə əhatə edə bilmədiyindən, qeyri-müəyyənlik artiklın mövcud olduğu dillərdə belə qeyri-müəyyənliyi ifadə etməyin başqa üsul və formaları da mövcuddur.

Qeyri-müəyyənlik artiklı müəyyənlik artiklına nisbətən mücərrədlik bildirdiyindən müəyyənlik artikl kəmiyyət konkretliyi ilə daha çox bağlıdır.

İngilis dilində qeyri-müəyyənlik bildirən əsas vasitələrdən biri də qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Bu qrupa *some, any, somebody, anybody, something, anything, someone, anyone, much, many, little, few* əvəzliləri daxildir.

Əsasən təsdiq cümlələrdə işlədilən *some* əvəzliyi dilimizə biraz, bir neçə, bir qədər kimi tərcümə olunur. Tərcümədən də göründüyü kimi bu əvəzlik əşyanın qeyri-

müəyyən miqdarını bildirir. Bu əvəzliyin inkar və sual cümlələrində ekvivalenti isə any əvəzliyidir. Məsələn:

- Do you have any friend?

- Surely, I have some.

Əşyanın qeyri-müəyyən miqdarını bildirən əvəzlilərə həmçinin much, many, little, few misal göstərilə bilər. Much, many əşyanın miqdarının çoxluğunu bildirdiyi halda, few və little əvəzliləri isə bunun tam əksinə olaraq, normal miqdardan az olduğunu vurğulayır. Semantik cəhətdən much-many, little-few cütlükləri bənzəsələr də, qrammatik baxımdan fərqlidirlər. Belə ki, much və little əvəzliləri sayıla bilməyən isimlərlə işlənilib onların qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Bundan fərqli olaraq many və few əvəzliləri isə eyni qrammatik funksiyanı bölüşürlər; sayılmayan isimlərin qarşısında onların determinantı kimi çıxış edərək qeyri-müəyyənlik bildirirlər.

“Some” və “any”nin törəmələri somebody, something, anybody və anything müvafiq olaraq təsdiq, sual və inkar cümlələrində işlədilərək qeyri-müəyyən şəxs və ya əşya bildirmək istifadə olunur. Məsələn:

I saw somebody in the yard last night.

He put something into his bag.

I don't want to see anybody and to do anything recently.

2.2. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik

Qeyd olunduğu kimi, türk dillərində, eləcə də türk sistemli dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi təzahür etmir. Lakin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin kateqoriya kimi özünü bu dillərdə təsdiq etməməsi heç də onun ifadə imkanlarının məhdud olmasına dəlalət etmir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dilin müxtəlif sahələrində, müxtəlif vasitələrlə təzahür edir.

Bu kateqoriyanı dərinlən tədqiq edən dilçi A.Həsənov Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün dilin leksikasının,

semantikasının, eləcə də qrammatikasının təhlilini təklif edir. Elə bu səbəbdən də, o, definitlik anlayışını leksik-semantik definitlik, leksik-qrammatik definitlik, qrammatik (morfoloji, sintaktik) definitlik şəklində qruplaşdırmışdır. Daha dəqiq desək, A.Həsənov bu anlayışın leksik-semantik müəyyənlik bildirən vasitələr, leksik-semantik qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələr, leksik-qrammatik müəyyənlik bildirən vasitələr, leksik-qrammatik qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələr, qrammatik müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələr adı altında sadalayaraq tədqiq etməyi daha məqsədə uyğun hesab edir. (1, s. 8)

Azərbaycan dilində leksika və semantikanın qovşaq nöqtəsində yerləşən və leksik-semantik müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının dildə reallaşmasında xidmət göstərən vasitələr müxtəlifdir. Bunlara hər zaman müəyyənlik bildirən xüsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri (leksik-semantik müəyyənlik), qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik halın işlənmə məqamları, müəyyən və qeyri-müəyyən determinantlar (leksik-semantik qeyri-müəyyənlik) vasitəsilə yaranmış ismi birləşmələr aid edilir.

Leksik-semantik müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik adı altında hansı dil vahidlərinin birləşdiyi barədə də kifayət qədər müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunların içərisində S.S.Mayzelin fikri yuxarıda söylədiyimiz fikirlə üst-üstə düşür. O, türk dillərində müəyyənlik bildirən on vasitədən ikisini, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitələrdən isə yuxarıda göstərdiyimiz kimi beşini bu qrupa, yəni leksik-semantik müəyyənliyin ifadə vasitələrinə aid edir. S.S. Mayzelə görə, xüsusi isimlər və şəxs əvəzlilikləri leksik-semantik baxımdan müəyyənlik ifadə edir, digər vasitələr isə mənanı qrammatik vasitələrin köməyi ilə, yaxud mətni ümumi məzmunundan asılı olaraq müəyyənləşdirə bilir (62, s. 60).

S.S. Mayzel isimlərdən xüsusi isimləri və şəxs əvəzliyələrini birbaşa müəyyənlik bildirən vasitələrə aid etdiyi halda, ümumi isimləri müəyyənliyin əksinə olaraq qeyri-müəyyənlik ifadə edən vasitələrdən hesab edir. O hətta müəyyənlik bildirən vasitənin qarşısında ingilis dilində qeyri-müəyyən artıqlın Azərbaycan dilindəki ekvivalenti olan *bir* sayının işlənməsi ilə müəyyən ismin qeyri-müəyyən ismə çevrilə biləcəyi halını da istisna etmir.

S.S. Mayzelə nisbətən daha fərqli mövqe tutan A.N.Kononov isimləri onun kimi müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki qrupa deyil, daha bir növ də - neytrallıq əlavə edərək üç növə ayırır. Onun fikrincə, Mayzelin qeyri-müəyyən hesab etdiyi ümumi isimlər nitq prosesinə daxil olana kimi nə müəyyənlik nə də qeyri-müəyyənlik xüsusiyyəti götürür, adi halda neytral söz hesab olunur. Daha da aydın desək, A.N. Kononov S.S.Mayzelin bu fikrini təkzib edərək sözün müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyindən yalnız nitq prosesində danışmaq olar.

Leksik-qrammatik yolla müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən sözlər bir çox dillərdə eləcə də, Azərbaycan dilində yox dərəcəsinədir. Leksik-semantik cəhətdən qeyri-müəyyənlik və ya müəyyənlik bildirən sözlərə müəyyənliyin qrammatik morfoloji əlamətlərinin əlavə edilməsi ilə yaranan yeni mənalı sözlər bu qrupa daxildir. Türk dillərində eləcə də, Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliyin şəkilçisi olmadığından və yiyəlik və təsirlik halların şəkilçisiz formalarında reallaşdığından, həmçinin leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik bildirən sözlər “öz məzmununa görə həmişə yalnız müəyyənlik ifadə etdiklərindən” leksik-qrammatik cəhətdən qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərə az təsadüf olunur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

-mənsubiyyət şəkilçisi və öz əvəzliyinin birləşməsindən yaranan *özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri*, sözləri

-kim sual əvəzliyinin III şəxsə aid nisbət şəkilçiləri ilə yaranan formaları; *kimisi, kimi, kimiləri*

- leksik-semantik baxımdan qeyri-müəyyənlik bildirən *bir* sayının III şəxs nisbət şəkilçiləri ilə yaranan formaları; *biri, birisi*

- *bəzi* təyin əvəzliyinin IIII şəxs nisbət şəkilçiləri ilə yaranan formaları; *bəzisi, bəziləri*

- sintaktik cəhətdən əşyanı qeyri-müəyyənliyə görə təhlil edən *elə, belə* işarə əvəzliliklərinin III şəxsə nisbət şəkilçiləri ilə yaranan formaları; *eləsi, beləsi, elələri, belələri*

- leksik-semantik müəyyənlik bildirən *ora, bura* yer zərflərinin III şəxs nisbət şəkilçiləri ilə yaranan formaları; *orası, burası*

- şəxs əvəzlilərinin yiyəlik halında olan formaları ilə sifət düzəldən -k1, -ki, -ku, -kü şəkilçilərinin birləşməsindən yaranan sözlər; mənimki, səninki, bizimki, onlarınki və.s (1, s. 10)

A. Həsənovun təsnifatına əsasən definitliyin üçüncü və sonuncu əsas qrupu qrammatik definitlikdir. O, qrammatik vasitələrlə müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin ifadə olunmasına bu adı vermiş və qrammatikanın hansı bölməsində təzahür etməsindən asılı olaraq qrammatik definitliyi iki yerə ayırmışdır: morfoloji definitlik və sintaktik definitlik. (1, s. 23)

Morfoloji definitlik də öz növbəsində morfoloji müəyyənlik və morfoloji qeyri-müəyyənliyə bölünmüşdür. Morfoloji müəyyənlik morfologiyanın tərkib hissələri olan ismin yiyəlik və təsirlik hallarında, mənsubiyyət şəkilçilərində, xəbərlik kateqoriyasında və müəyyən mənada kəmiyyət kateqoriyasında özünü göstərir.

Morfoloji qeyri-müəyyənlik isə şəkilçisiz işlənən qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri- müəyyən təsirlik hallarının formalarında təzahür edir. Buradan aydın olur ki, morfoloji müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyə əsasən ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində rast gəlinir.

Mənim oğlum çox tənbəldir. (morfoloji müəyyənlik)

Dağ havası xəstəni də sağaldır. (morfoloji qeyri-müəyyənlik)

Sintaktik definitivlik isə dildə referenti müəyyən və qeyri-müəyyənlik bildirən determinantlar qəbul etməsi ilə meydana çıxır. Burada müəyyənlik bildirən determinantlar sintaktik təhlil zamanı *hansı?, neçənci?, nə zamankı?, haradakı?, kimdəki?, nədəki? və s.*, qeyri-müəyyənlik bildirən determinantlar isə *neçə?, nə cür?, nə qədər?* suallarına cavab verir. Müxtəlif dilçilər sintaktik definitivliyi tədqiq etmiş və bu tip müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin ifadə vasitələrinə *o və məhdud* sözlərini, *bir, bir neçə, neçə*, aid edilirlər. Özündən əvvəlki dilçilərə nisbətən definitlik kateqoriyasını daha geniş dəqiq edən S.S.Mayzel *-an², dıği⁴, acaği²* şəkilçili felisifətləri, üstünlük dərəcəsində olan sifətləri, *hər, bütün* sözləri vasitəsilə sintaktik müəyyənliyin, bir sayı, miqdar sayları və qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə isə sintaktik qeyri-müəyyənliyin ifadə olunduğu qənaətinə gəlmişdir. Daha dəqiq şəkildə desək, Azərbaycan dilində sintaktik müəyyənliyin ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

- *o, bu, həmin, həməən* işarə əvəzlilikləri;
- *içəri, yuxarı, aşağı, yer* zərfləri;
- sıra sayları;
- *ki⁴, daki²* şəkilçili isimdən düzəldilmiş sifətlər;
- *dığım⁴, acağım²* felisifətləri (müəyyən dərəcədə *an²*);
- *hər, bütün, eyni* təyini əvəzlilikləri;
- atributivləşən üçüncü növ təyini söz birləşmələri;

Qeyri-müəyyənlik bu və ya digər anlayışın kommunikativ situasiya fəvqündə istifadəsinə verilən addır. Bunun üçün dünyanın müxtəlif dillərində həm bir-biri ilə üst-üstə düşən, həm də biri digərindən fərqlənən dil vasitələri mövcuddur. Kommunikativ situasiya fəvqü ünsiyyət zamanı o və ya bu dərəcədə iştirak edən diskurs iştirakçılarında dəqiq məlum olmayan əşyalar və ya hadisələrdir.

Mən kitab oxuyuram yaxud *Mən bir kitab oxuyuram* nümunələrində referent ola bilsin ki, adresanta məlumdur, adresata isə məlum deyil. Bu qeyri-müəyyənliyin insan psixologiyasında və təfəkküründə çox dərin idraki əsasların olduğunu göstərir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi qeyri-müəyyənlik anlayışı müəyyənlik anlayışına əks, amma sözün definitliyə münasibətdə neytrallığına əsasən meydana çıxır. Ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir söz müəyyən olmadığı kimi qeyri-müəyyən də deyildir.

Müəyyənlik anlayışının artiklla ifadə oluna bildiyi dillərdə əksər hallarda qeyri-müəyyənlik artıqlı da mövcud olur. Bu artıqlın mənşəyi bir sayı ilə bağlıdır. İngilis dilində *a (an)* morfemi həm qeyri-müəyyənlik artıqlıdır, həm də “bir” mənasını ifadə edir. Bu artıqlı Azərbaycan dilində aşağıdakı şəkillərdə tərcümə olunur:

a) qeyri müəyyən artiklla işlədilmiş isim cümlənin vasitəsiz tamamlığı olarsa, tərcümə zamanı təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmir, yəni qeyri-müəyyən təsirlik halla işlənir; məsələn: *They send you a letter* – *Sənə məktub göndəriblər.*

b) qeyri-müəyyən artiklla işlədilmiş tək isimlər miqdar mənası bildirdikdə bir sayı ilə tərcümə edilir; *He will return in a week* – *O, bir həftədən sonra qayıdacaq.*

c) qeyri-müəyyən artiklla işlənmiş təkdə olan isim sənət, peşə adları ilə predikativ funksiyasında işlənərkən Azərbaycan dilinə ismi xəbər kimi tərcümə olunur; *My brother is a reporter* – *Mənim qardaşım müxbirdir.*

d) qeyri-müəyyən artikl sıra saylarından əvvəl işlənərkən sıra bildirməyərək “daha bir” mənasında tərcümə olunur; *He got a second e-mail yesterday* – *O, dünən ikinci bir elektron məktub aldı.*

Bir çox dillərdə artikl cinsə və kəmiyyətə görə isimlərlə uzlaşır. Məsələn roman dillərindən olan fransız dilində “**un**” qeyri-müəyyənlik artiklı həm cinsə görə (**un, une**) həm də kəmiyyətə görə (**des**) isimlə uzlaşır. İspan dilində də qeyri-müəyyən artiklı kişi cinsində **un(unos)**, qadın cinsində isə **una** formasında işlənir. Alman dilində **ein** (kişi cinsi), **eine** (qadın cinsi), **eines** (orta cins) qeyri-müəyyən artiklları vardır. German dillərindən olan ingilis dilində isə qeyri-müəyyənlik artiklının cins kateqoriyası yoxdur və yalnız təkdə olan sayla bilən isimlərlə işlənir.

Qeyri-müəyyənlik artiklı müxtəlif dillərdə tipoloji olaraq eyni mənbədən, yəni bir sayından törədiyindən, bir sözünün türk dillərində qeyri-müəyyənlik artiklı kimi işlənməsi tamamilə təbii haldır.

A.Həsənov türk dillərində bir sözünün funksional mövqeyi ilə əlaqədar olaraq S.S.Mayzelin mülahizələrinə belə etiraz edir “S.S.Mayzel ümumi isimlərə, daha doğrusu, onların leksik-semantik yolla ifadə etdikləri qeyri-müəyyənliyə türk xalaqlarının təfəkkürü baxımından deyil, bu sözlərin bir çox Avropa və Şərqi dillərinə tərcüməsinə əsaslanmış, həmçinin türk dillərində ümumi isimlərin diskurs zamanı adresant və adresat üçün bəzən eyni – identik olmasını ümumi hal kimi götürmüşdür.” Müəllif daha sonra da əlavə edir ki, “S.S.Mayzel unutmuşdur ki, qeyri-müəyyənlik bildirən bir sayını onun özünün, eləcə də türkoloqların, demək olar ki, hamısının qeyri-müəyyən əşya bildirdiyinə şübhə etmədikləri sözə - təsirlik haldakı isimə artırmaq olar. Məsələn: mən kitab aldım və mən bir kitab aldım nümunələrinə əsasən heç cür demək olmaz ki, kitab sözü bu cümlədə bir sayı artırılana qədər müəyyən əşya ifadə etmiş, yalnız bir sözü əlavə edildikdən sonra qeyri-müəyyənlik ifadə etmişdir” (62, s.16-17).

A.Həsənovun tənqidində özünü doğrultmayan cəhət ondan ibarətdir ki, S.S.Mayzel türk dillərinə başqa dillərin mövqeyindən deyil, tipoloji mövqedən yanaşmışdır.

Hal kateqoriyası. Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində müəyyənliyin ifadəsində olduğu kimi qeyri-müəyyənliyin ifadə olunmasında da hal kateqoriyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir halın müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik ifadə etməsində göstərdiyi təsir ilə yanaşı, ümumi hal kateqoriyasının əhatə edən ümumi əlamətlər də mövcuddur.

Hal kateqoriyası, demək olar ki, bütün dünya dillərində mövcudluğu təsdiqlənir, bu üzrə dillər arasında çıxan fərqliliklərə isə əsasən halların sayca miqdarı aiddir. Prof. Y.Seyidov hal kateqoriyası barəsində iki fikir irəli sürür. Bunlardan birincisi onun dillərdə hal kateqoriyası üzrə üzə çıxan kəmiyyət fərqləri barəsində fikridir ki, o, bunun səbəbini dillərdə hal adı ilə adlandırılan, lakin hal kateqoriyasına daxil olmayan hadisələrin bu kateqoriyanın adı altında təşəkkül tapması ilə izah edir. Digər bir fikrində isə o, halların sayının çox olduğu dilləri az inkişaf etmiş dillər saymaqlar bərabər, bunun tam əksinə olaraq, çox olanı isə inkişaf etmiş dillərdən hesab edir. Amma bu fikir bir sıra dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə bir sıra səbəblərə görə qəbul edilmir. Bu fikri təkzib edən dilçilər bunu dörd halı olan kabardin, iki halı olan tat, dörd halı olan aldığ dillərinin halların saylarının az olmasına baxmayaraq ingilis, alman və.s kimi inkişaf etmiş dillər sırasına daxil olmaqdıqları ilə izah edirlər.

Hal kateqoriyasının müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə etməsində nə dərəcədə iştirakı ilə bağlı dilçilərin də mövqeləri də bir birindən fərqlənir. Bəzi dilçilər açıq-aşkar müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki yerə bölünən yiyəlik və təsirlik halın bu prosesdə iştirakını təsdiq etsələr də digərləri əslində bütün hallarda müəyyən mənada müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik mənasının olduğu qənaətinədəirlər. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində ismin 6 halı vardır, bunlardan ilki adlıq haldır, yəni ismin adını bildirdiyi haldır. Y.Seyidov “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” kitabında adlıq hal barəsində yazır: “adlıq halın nitqdə qrammatik rolu digər halların rolundan müqayisəedilməz dərəcədə

genişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, hal şəkilçiləri ismə yeni qrammatik məna gətirsə də, ismi bu mövqeyə salmaqla onun rolunu məhdudlaşdırır. Adlıq haldaki ismin açıq görünən mövqeləri də vardır, gizli nəzər yetirilməyən mövqeləri də vardır”

Məlumdur ki, həmin dillərdə qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halları vardır ki, bu zaman söz kökü şəkilçi qəbul etmir.

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisiz işlənir və müəyyənlik məzmununu itirir. Buna görə də qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn: sinif rəhbəri, atalar sözü, küçə qapısı və.s

Yuxarıda verilmiş ismi birləşmələrdə birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halda işlətsək söz birləşməsinin məzmunu dəyişəcək. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal və müəyyən yiyəlik hal bir mənbədən törəmişdir, buna görə də müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hallar bir biri ilə oppozisiya təşkil edir. Məsələn **məktəb direktoru** ismi birləşməsində hansı məktəbin direktorundan söhbət getdiyi məlum deyil, amma **məktəbin direktoru** ismi birləşməsində konkret bir məktəbin direktorundan danışılır.

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan bir sıra isimlər vardır ki, onlar müəyyən yiyəlik halın şəkilçisini qəbul edə bilmirlər. Məsələn: **divar qəzeti, şəhidlər xiyabanı, çay plantasiyası və s.** Bu birləşmələrdə **divar, şəhidlər, çay** sözlərini müəyyən yiyəlik halda işlətmək qeyri-mümkündür. Bu hal verilmiş isimlərin yiyəlik hal mənasından uzaqlaşaraq atributiv məna kəsb etməsilə bağlıdır. Məsələn **divar qəzeti** dedikdə qəzetin növündən söhbət gedir.

Yiyəlik halın müəyyən və qeyri-müəyyən formaları, yəni definitlik kateqoriyasının yiyəlik halla ifadə edilməsi başqa dillərdə demək olar ki, yoxdur.

Qeyri-müəyyən təsirlik halın mənşəyi barəsində belə bir maraqlı fikir vardır ki, əslində tarixən təsirlik hal şəkilçisiz işlənmiş, qeyri-müəyyən şəkildə olmuşdur. Bu hal təsir altında olan əşyanı – obyekt qeyri-müəyyən çəkildə ifadə edir. Məsələn: Rəssam **şəkil** çəkdi və Rəssam **şəkli** çəkdi cümlələrinə nəzər salsaq görərik ki, birinci nümunədə adresant hansı şəklin çəkildiyini bilsə də, adresatın bu barədə heç bir məlumatı yoxdur. Amma ikinci nümunədə hər iki diskurs iştirakçısının referent barəsində əvvəlcədən məlumatı vardır. Ola bilsin ki şəklin çəkiləcəyi əvvəlcədən məlum idi və adresant bu üçün nəticəsi barədə adresata məlumat verir.

Konkret isimlər müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halda heç bir məhdudiyət olmadan işləndiyi halda, mücərrəd isimlər daha çox qeyri-müəyyən təsilik halda işlənərək frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir. Məsələn: *ağıl vermək, fikir çəkmək və s.*

İstər yiyəlik, istərsə də təsirlik halda mücərrəd isimlərin daha çox qeyri-müəyyənlik bildirməsi onların konkret olaması ilə bağlıdır ki, bu da müəyyənlik anlayışı ilə konkretlik anlayışının idrak prosesindəki kinetik yaxınlığını göstərir.

Dildə həmişə müəyyən olan sözlərlə yanaşı məzmunca qeyri-müəyyənlik bildirən sözlər də vardır. Lakin məzmunca qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərin sayı olduqca azdır: buraya müxtəlif sistemli dillərdə işlənən qeyri-müəyyən saylar, və qeyri-müəyyən əvəzlilər daxildir.

Saylar əşyanın müəyyən sırasını və həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Saylar özündə qeyri-müəyyənlik ifadə etmə funksiyası ehtiva edir. Qeyri-müəyyənlik artiklının da məhz saydan törəməsi təsadüfi hal deyil.

Azərbaycan dilində tək isimlərin qeyri-müəyyənliyini göstərmək üçün bir morfemindən istifadə edilir. Məsələn: **Bir** adam gəldi

Sifət + isim konstruksiyalı birləşmələrdə bir morfemi yerinə görə müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Bir morfemi say kimi işləndikdə sifətin əvvəlində gəlməlidir, amma sifətlə ismin arasında gələrsə, bu zaman qeyri-müəyyənliyi ifadə edən morfem kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn:

Bir gözəl qız gəldi.

Gözəl **bir** qız gəldi.

Birinci cümlədə bir say bildirir. Danışan dinləyəne sadəcə bir gözəl qız gəldiyini çatdırmaq istəyir və o gələn qızın kim olduğu hər iki diskurs iştirakçısına olmasa da, adresanta müəyyəndir, amma ikinci cümlədə bir gələn qızın sayını ifadə etmir və gözəl olan hər hansı bir qızdan söhbət gedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir morfemi bəzən sifətin qabağında da işlənərək qeyri müəyyənlik ifadə edə bilər. Bu halda sifət fərqləndirici xüsusiyyətə deyil, tamamilə təyinedici xüsusiyyətə malik olur.

Cəm isimlərdə isə bu mənada qeyri-müəyyənliyi ifadə etmək üçün **bəzi** əvəzliliyindən istifadə edilir. Məsələn: *Bəzi adamlar gəldilər.*

S.S.Mayzel yazır: “Türk dilində qeyri-müəyyən artikl yerinə bir işlənir ki, o, say olaraq bir bildirir və rus silinə “odin”, “kakoy-to”, “nekiy” sözləri ilə tərcümə edilir. S.S.Mayzel daha sonra göstərir ki, qədim yunan və müasir ərəb dilində yalnız müəyyənlik artiklı olduğu halda türk dillərində yalnız qeyri-müəyyənlik artiklı vardır.(62, s. 61)

Cümlədə konkret olmayan şəxsin və ya əşyanın adını əvəz edən əvəzlilərə qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər deyilir. Onlara aşağıdakılar daxildir: Kim, nə, bir, kəs, hər tipli bir sıra sözlər və müxtəlif köməkçi söz, ədat, şəkilçilərin birləşməsindən yaranan əvəzlilər; *kimi, kimisi, kimisə, hər kim, nə isə, hər nə, nəyə, hər nə isə, hər biri, hər birisi, bir neçəsi, bir neçələri, bir şey hər şey, hər bir şey, hər kəs, bir kəs, filan kəs, o kəs, bu kəs.*

Bunlardan başqa *hərə, hamı, hamısı, bəzisi, bəziləri, neçələri, kimi* qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər də vardır. Bunlardan *hərə* əvəzliyi hər əvəzliyinə -ə şəkilçisinin artırılması nəticəsində yaranmışdır və birinci və ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini, üçüncü şəx cəmdə isə -lər şəkilçisini qəbul edə bilmir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər isimləri əvəz etdikləri, morfoloji əlamətlərini qəbul etdikləri kimi, sintaktik vəzifəsinə görə də ismə uyğun olaraq, mübtədə, tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir.

Hamı gələcək, sonra süfrə açılacaq.

Hər kəs özünü haqqı bilir.

Bizim biri var idi biri yox.

Göstərilən nümunələrdən də aydın olduğu kimi bu əvəzlilərin istinad etdiyi referent məlum deyil, yəni hamı dedikdə müəyyən mənada müəyyənlik anlayışı olsa da, əslində hamı sözünün hansı qrupa referentə istinad etdiyi tam aydın deyildir. Cümləni adresata yönləndirərkən danışan şəxs böyük ehtimalla hamı adı altında kimi gələcəyini bilir. Lakin adresantdan fərqli olaraq adresata bu tam aydın deyil. Süfrə açılan zaman adresata kimlərin gəldiyi məlum olacaq.

Xüsusi adlar leksik mənalarına görə həmişə müəyyənlik ifadə etdikləri üçün ancaq xüsusi hallarda qeyri-müəyyən yiyəlik halda işləyə bilirlər; məsələn: *Füzuli yaradıcılığı, Bakı küçələri, Azərbaycan Elmlər Akademiyası və s.* Bəzi hallarda isə xüsusi ad ümumiləşir və ümumişlək söz kimi qəbul edilir: *rentgen şüası, nyuton qanunu və s.* Müəyyənlik ifadə edən sözlərin bu cür qeyri-müəyyənliyinə səbəb birinci komponentin təyin funksiyasında işlənməsi və leksik mənasından bir qədər uzaqlaşaraq mücərrədləşib ümumiləşməsidir.

İşarə əvəzlilikləri müəyyənliyə ifadə edib, Azərbaycan dilində bu kateqoriyanın əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri bunlardır: *o, bu, elə, belə, həmin.*

O, bu işarə əvəzliyi 1930-cu illərə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasında yer zərflilikləri hesab olunurdu. Daha sonra təxminən 1960-cı illərdə bu əvəzliliklərin *ora, bura* kimi təqdim oluması da maraqlı hadisədir.

İşarə əvəzlilikləri əvəzliyin nitq hissəsi kimi əsas funksiyası olan əvəz etməni deyil, işarə etmə funksiyası yerinə yetirir. Bundan başqa, işarə əvəzlilikləri isimlərin əvvəlinə əlavə edilməklə həmin ismi seçmək, aydınlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək cəhətdən onu izah edir. Məsələn; *bu kitab, o şəxs və s.* Bu əvəzliliklər referenti işarə edərək, onun müəyyənliyinə kömək edir.

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz

O bağa köçəydiniz. (M.M)

Bu əvəzliliklər tez-tez deyişsiz ifadə edən müxtəlif söz sinifləri ilə birlikdə qruplaşdırılır. Deyişsiz zaman və məkan ilə başqa bir zaman və məkan arasındakı, ya adresant və adresat ilə digər diskurs iştirakçıları arasındakı kontekstual fərqlərlə bağlı olan müəyyən ifadə və kateqoriyalar başa düşülür. *O* və *bu* arasındakı fərq isə əsasən məsafə baxımından izah olunur. *O ağac* ifadəsi *bu ağac* ifadəsinə nəzərən danışana daha yaxın əşyanı bildirir. Məsafə baxımdan yaxınlıq və ya uzaqlıq dedikdə bu yalnız məsafə anlayışı üçün deyil, həmçinin zaman üçün istifadə olunur.

İşarə əvəzlilikləri nitqdə həm ismi, həm də sifəti əvəz edə bilər. Bunlardan *o*, *bu* əvəzliyi həm ismi həm də sifətin yerində işləyə bildiyi halda *elə, belə* əvəzliyi ismi əvəz edə bilmir. *O* və *bu* əvəzliliklərinin ismi əvəz etməsi isə onun həmçinin şəxs

əvəzliyi olması ilə bağlıdır. Elə, belə əvəzlilikləri o və bu əvəzliliklərindən fərqli olaraq cümlədə zərfin yerində də işlənərək cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyi olur.

O, hər gün atasına bir məktub yazır.

Bu kitabı apar və mənim çantama qoy.

Elə söz de ki, bəhanə ola bilsin.

Belə danışma oğlum, sənə yaraşmır.

Elə, belə əvəzliliklərinin üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili formaları cümlədə isimi əvəz edə bilir və cümlədə mübtəda, tamamlıq və xəbər funksiyasında çıxış edir. Bu əvəzliliklərin mənsubiyyət şəkilçili formaları həmçinin ismin müxtəlif hallarında işləyə bilər. Bu əvəzliliklər tək olan referenti əvəz edə bildiyi kimi cəm şəkilçisi qəbul edərək həmçinin kəmiyyət cəm isimləri də əvəz edir. Bu halda cəm şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisinin önündə yerləşir: *elələri, belələri və s.*

Elə və belə işarə əvəzlilikləri özündən sonra qeyri-müəyyənlik bildirən bir sözü qəbul etsə də, öz işarə etmə vəzifəsini yerinə yetirərək müəyyənlik bildirir.

Həmin və həməən işarə əvəzlilikləri *o, bu* işarə əvəzliliklərinin sinonimi kimi işlənir. *Həmin* və *həməən* əvəzlilikləri arasında fərq isə *elə o* və *bu* əvəzliliklərində olduğu kimidir; *həmin* nisbətən yaxını, *həməən* isə uzaq məsafəni bildirir:

Həmin satıcı mənə yenidən yaxınlaşdı.

Həməən gün uşaq çox qorxmışdu.

Həmin, həməən əvəzlilikləri *o* və *bu* işarə əvəzliliklərinə sinonim olduğundan birlikdə işlədildiyi halda müəyyənliyin dərəcəsinin artırılmasına xidmət edir:

Həmin o satıcı mənə yenidən yaxınlaşdı.

Həməən o gün uşaq çox qorxmışdu.

Elə, belə əvəzliliklərindən fərqli olaraq *o, bu, həmin, həməən* işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləyə bilmir. Onlar arasında üzə çıxan digər bir fərq isə *həmin, həməən* sözlərinin hallana bilməməsidir.

Şəxsə, əşyaya, hadisəyə kəmiyyət, əhatə dairəsi baxımından işarə edən əvəzliliklərə təyini əvəzliliklər deyilir. Azərbaycan dilində təyini əvəzliliklərə *hər, bütün, eyni, öz, filan* aiddir. *Filan* istisna olmaqla digər təyini əvəzliliklər müəyyənlik bildirən vasitələr hesab olunur. Bu əvəzliliklərin müəyyənlik yaratmada oynadığı rol onların

mahiyyət etibarını ilə işarə əvəzlərinə çox yaxın olmasından irəli gəlir. Belə ki, əvəzliyin hər iki növü təyinetmə xüsusiyyətinə malikdir və cümlə üzvü kimi təyin olur. Onlar arasındakı əsas fərq isə işarə əvəzlərinin sadəcə olaraq əşya və hadisələrə işarə etməsi, aid olduqları sözün məzmun və həcm məsələlərinə qarışmamasıdır.

O kitabı mənə ver nümunəsində *o* sadəcə aid olduğu *kitab* isminin mənasına müdaxilə etmədən işarə etmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu cəhətdən *o*, *bu* əvəzlərində fərqlənən təyini əvəzlər isə ilk növbədə aid olduğu ismin məna sərhəddini, dairəsini şərtləndirir.

Hər insan bir-birini anlamağa çalışmalıdır.

Hər əvəzliyində ortaya çıxan digər bir maraqlı məqam isə ilk baxışda semantik baxımdan kollektivlik bildirdiyi halda əslində referentin hər birinə ayrıca istinad edir.

Xüsusi isimlər müəyyənliyi bir başa ifadə etmək baxımından müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri arasında xüsusi yer tutur. Ümumi isimlər əsasən qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyi halda, xüsusi isimlər vahidlik, xüsusilik bildirərək müəyyənlik bildirir. Əslində ümumi isimlər bir çox dilçilər tərəfindən nitqə daxil edilməmişdən öncə qeyri-müəyyən deyil, neytral hesab olunur. Xüsusi isimlər isə situativ şəraitə ehtiyac duymazdan hər zaman müəyyənlik bildirir. Bundan fərqli olaraq, xüsusi isimlər hər hansı bir sinfə daxil olan ümumi isimləri bir-birindən-həmcinslərindən fərqləndirmək üçün onlara verilən fərdi adlardır. Hər ikisi ümumilikdə varlığı tək olan əşyaya istinad etsə də qrammatik cəhətdən fərqlənirlər: Sun ümumi isim kimi fəaliyyət göstərərək artikl və digər müəyyənlik bildirən determinantlar qəbul etdiyi halda Con ümumilikdə dildə bu halda çıxış etmir, əslində nəinki isim, hətta bütöv bir ismi birləşmə sayılır.

İngilis dillərdə olduğu kimi şəxs əvəzləri Azərbaycan dilində də müəyyənliyin əsas ifadə vasitələrindən biri hesab olunur, qrammatik cəhətdən şəxs bildirir. Onların uzun müddət müəyyənlik xüsusiyyətinə görə müəyyənlik əvəzləri də adlandırılması da bunun bariz sübutudur.

Şəxs əvəzliləri də müəyyənliyin əsas ifadə vasitələrindən hesab olunur.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliləri aşağıdakı situativ mənaları ifadə edir:

Mən (biz) – danışan şəxs (lər)

Sən (siz) – dinləyən şəxs (lər)

O (onlar) – haqqında danışılan şəxs (lər)

Şəxs əvəzlilərindən bəhs edərkən M.Hüseynzadə yazır: “Əvəzlilər heç bir konkretlik bildirməyən, həmişə və hər yerdə ümumilik göstərən nitq hissələridir... Mən sözü konkret bir şəxsin adını bildirmədən bütün birinci şəxsləri bildirdiyi kimi, sən, o əvəzliləri də eyni qayda üzrə bütün ikinci və üçüncü şəxsləri bildirir” (51, s. 114).

Ağamalı Həsənovun fikrincə əvəzlilər isimlər, sifətlər və saylar kimi konkret bir aşyanın adını, əlamətini və ya sayını bildirməsə də, üç qrammatik şəxsdən hər birini göstərəcək yeganə söz olduqlarından müəyyənlik ifadə edir (1, s. 12).

Azərbaycan dilində əvəzlilər içərisində ən çox müəyyənlik bildirən əvəzlik qayıdış əvəzliyidir. Qayıdış əvəzliyi öz təyini əvəzliyini bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: *özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri*. Bu əvəzlik həmişə müəyyənlik bildirir. Bu əvəzlik yalnız isimləri deyil, isim yerində işlənən şəxs əvəzlilərini də əvəz edə bilər. Bu əvəzlik şəxs əvəzliləri ilə birlikdə və şəxs əvəzliləri olmadan müstəqil işlənib onları əvəz edə bilər. Məsələn:

Niyə həmişə özünü günahkar hiss edirsən?

Niyə sən həmişə özünü günahkar hiss edirsən?

Qayıdış əvəzliyi bir çox hallarda müstəqil söz kimi işlənib şəxs əvəzlilərini əvəz etdiyindən bəzən bu əvəzliyi qayıdış-şəxs əvəzliyi kimi də adlandırırlar

Qayıdış əvəzliyi isimləri və isimləri əvəz edən şəxs əvəzlilərini əvəz etdiyindən isimlər kimi hallana bilər, lakin əvəzliyin bu növü həmişə müəyyənlik ifadə etdiyi üçün qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarda işlənir.

Sual əvəzliləri də nitqdə müəyyənliyin ifadə edilməsində ən çox istifadə edilən vasitələrdən biridir. Əvəzliyin digər növləri şəxsin, aşyanın adını ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edərək cümləyə daxil olduğu halda sual əvəzliləri adı

çəkilməyən şəxsi, əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti müəyyən etmək, aydınlaşdırmaq məqsədilə işlədilir.

Azərbaycan dilində müəyyənliyin ifadə vasitələrindən biri də yer zərfləri hesab olunur: ora, bura, içəri, aşağı, yuxarı və s. Yer zərfləri leksik semantik cəhətdən müəyyənlik ifadə edir.

Yer zərflərinin işarə əvəzliliklərindən və istiqamət bildirən sözlərdən yarandığı məlumdur. 1930 və 1960-cı illərdə ora, bura sözləri işarə əvəzliliklərinin sırasında verilmişdir. Bu sözlərin yer adı bildirməsi onların işarə əvəzliyi deyil, yer zərfi olmasını göstərir. İsimlərdən fərqli olaraq bu sözlərin konkret yer adı deyil, mücərrəd yer adı bildirməsi onları zərfə yaxınlaşdırır. Ora, bura sözlərinin işarə əvəzliyi hesab edilməsinin səbəbi isə bu sözlərin işarə etmə mənası daşması ilə bağlıdır. Aşağı, yuxarı tipli yer zərflərində də işarə etmə mənası var, lakin onlar əvəzliliklərdən fərqli olaraq hər hansı bir sözü əvəz etmə xüsusiyyətinə malik deyil. (58, s. 301)

NƏTİCƏ

Dissertasiya işinin məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrini tədqiq etmək idi. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin hər iki dildə təhlili, əsasən, təsviri və qismən müqayisəli-qarşılaşdırma planında aparılmışdır.

Tədqiqatın gedişatında mövzuya aid həm Azərbaycan, həm də İngilis dilçiliyində bu mövzu ilə bağlı mövcud nəzəriyyələr təhlil olunmuşdur. İngilis və Azərbaycan dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının mahiyyəti açılmışdır.

Qrammatik kateqoriya hesab olunan definitlik semantik kateqoriya olan müəyyənləşmə ilə eyni funksiyanı bölüşür. Odur ki, bunlardan hər ikisi referentin diskurs iştirakçılarına məlum və əvvəlcədən adı çəkilmiş olduğunu müəyyənləşdirir. C. Lyons qeyd edir ki, müəyyənləşmə qrammatikada özünü definitlik şəklində göstərir. (23, s. 278)

Dil baxımından müəyyən əşyalar diskurs iştirakçılarının şüurunda “identik”, yəni başqa eyniadlı əşyalarla əvəz edilməyən, qeyri-müəyyən əşyalar isə “adekvat”, başqa sözlə, eynicinsli əşyalardan konkret birinə deyil, hamısına aid olan əşyalardır. (A.H) Beləliklə, definitivlik kateqoriyası dildə əşyanın müəyyənliyi və qeyri-

müəyyənliyini, daha doğrusu müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyətini ifadə edir. Bu isə diskurs iştirakçılarının bir-birini tez və daha aydın şəkildə başa düşmələrinə imkan yaradır.

Bəzi dillər müəyyənlik məfhumunu xüsusi köməkçi sözlərlə ifadə etmədiyi halda, fransız, ingilis, alman, ərəb və bir sıra bu kimi dillər bunun üçün artikllardan istifadə edirlər. Əşyaların müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyəti söhbətin ümumi şəraitindən meydana gələn əlamətlərlə reallaşa bilər. Bu hadisə baş verənə qədər isə adresat referent barəsində məlumata sahib olmur, yalnız həmin əlamətlərin köməyi ilə adresatın referent barədə məlumatının olub olmadığı müəyyən edilə bilər.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi öz mövcudluğunu təsdiq etdiyi dillərdə belə fərqli cəhətləri ortaya çıxması çox da gözlənilən haldır. Ağamalı Həsənova görə, əşyaların müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyəti söhbətin ümumi şəraitindən meydana gələn əlamətlərlə reallaşa bilər. Bu hadisə baş verənə qədər isə adresat referent barəsində məlumata sahib olmur, yalnız həmin əlamətlərin köməyi ilə adresatın referent barədə məlumatının olub olmadığı müəyyən edilə bilər. Burada onun qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu və diskurs prosesində semantikada oynadığı rol nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası haqqında bir çox dilçilər tərəfindən araşdırmalar aparılsa da, bu kateqoriya haqqında ilk monoqrafiyanı Ağamalı Həsənov yazmışdır. Həcmcə kiçik olmasına və mülahizələrinin bir çox hallarda mübahisəli olmasına baxmayaraq bu monoqrafiya Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə indiyə qədər də ən mötəbər iş hesab edilir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarını A.Həsənov aşağıdakı kimi şərh edir: müəyyən əşyalar diskurs iştirakçılarının şüurunda “identik”, qeyri-müəyyən əşyalar isə “adekvat” olan əşyalardır. Burada identlik dedikdə, başqa eyniadlı əşyalarla əvəz edilməyən başa düşüldüyü halda adekvat əşyalar adı altında eynicinsli əşyalardan konkret birinə deyil, hamısına aid olan əşyalar nəzərdə tutulur. Onun fikrincə definitlik kateqoriyası dildə əşyanın müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyini, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyətini ifadə edir ki, bu isə diskurs

iştirakçılarında diskurs prosesində bir-birini daha tez və aydın şəkildə başa düşmələrinə imkan yaradır.

Birinci fəsil, qeyd olunan dillərdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının tarixi tədqiqinə, hər iki dildəki mahiyyətinə, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının ayrı ayrılıqda mahiyyətinin açılmasına həsr olunmuşdur. Bir qayda olaraq, sırf nəzəriyyə xarakterli olan bu fəsildə xronoloji ardıcılıqda verilən müxtəlif dilçilərə aid nəzəriyyə və fikirlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, qısa zaman kəsiyində bir-birindən xeyli fərqlənən tədqiqlər mövcud olmuşdur. Bu fərqlilik onu göstərir ki, bu kateqoriya haqqında olan fikirlər hələ sabitləşməmiş, inkişaf etməkdə davam edir. Bu, bilavasitə tədqiq olunan dillərin dəyişməsi və inkişafı və hər iki dilin quruluşunun bir birindən fərqli olması ilə bağlıdır.

Qrammatik kateqoriya hesab olunan definitlik semantik kateqoriya olan müəyyən ediləbilərlik ilə eyni funksiyaları bölüşür. Odur ki, bunlardan hər ikisi referentin diskurs iştirakçılarında məlum və əvvəlcədən adı çəkilmiş olduğunu müəyyənləşdirir. C. Lyons qeyd edir ki, müəyyən ediləbilərlik qrammatikada özünü definitlik şəklində göstərir. Definitlik nitqi qəbul edən şəxsə diskursun necə qurulduğunu, vahidlərin onun tərkibinə necə daxil olduğunu bilməyə kömək edən bir sıra kateqoriyalardan biri olduğuna görə kommunikasiya üçün o qədər də böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müəyyənlik ismi birləşmələrə aid olan kateqoriya hesab olunur. C. Lyons qrammatik definitlik şəklində özünü göstərən semantik və ya pragmatik müəyyənlik anlayışının dünya dilləri üçün universal olduğunu düşünür. Definitliyin formal göstəricisinin mövcud olmadığı dillərdə belə müəyyənliyin mühüm əhəmiyyətə malik olması danılmaz faktdır.

Bütün dillərdə müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir. Müəyyənlik qrammatik kateqoriya kimi özünü yalnız müəyyənliyin və ya qeyri-müəyyənliyin artıqlar kimi açıq aşkar göstəriciləri olduğu dillərdə göstərir. Definitliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq dünya dillərinin demək olar ki hamısında definitlik tez-tez ismi birləşmələrin semantik və ya pragmatik tərkibi kimi reallaşır. Bir çox dillərdə definitlik eləcə də

sintaktik ədəbiyyatın müzakirə mövzusu olaraq qalmaqda idi. Sintaktik prosesdə xüsusi rol oynayan formal xüsusiyyətlər kimi hesab olunan müəyyənliyin xarakteristikası bəzən eksplisit, bəzən də implisit olaraq qiymətləndirilmişdir. Bir çox dillərdə morfoloji şəkildə reallaşan və sintaktik uzlaşma hadisəsinə səbəb olan kəmiyyət və cins kateqoriyalarının tam əksinə olaraq, müəyyənlik həmişə sintaktik deyil, semantikdir.

Qeyri-müəyyənlik bu və ya digər anlayışın ünsiyyətdə ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə iştirak edənlərə konkret olaraq məlum olmayan situasiyada verilməsidir ki, bunun üçün dünyanın müxtəlif dillərində həm bir-birinə uyğun gələn, həm də biri digərindən fərqli olan dil vəsaitləri formalaşmışdır. Qeyri-müəyyənlik ifadə edən şəxs və ya əşya ola bilsin ki, danışana məlumdur, dinləyəne isə məlum deyil. Qeyri-müəyyənliyin təfəkkürdə çox dərin idraki əsasları mövcuddur.

Dissertasiyanın ikinci fəslində tədqiqatın birinci praktik hissəsi təqdim olunmuşdur. Burada Azərbaycan və ingilis dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələri geniş şəkildə göstərilmiş və nümunələr üzərində izah edilmişdir. İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası əsasən artikllarla və əvəzlilərlə ifadə olunduğu halda, Azərbaycan dilində bu kateqoriya artiklla deyil, daha çox ismin müxtəlif halları ilə, əvəzlilərlə və saylarla ifadə olunur.

Beləliklə, hər iki dildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının təhlilini apardıqdan sonra aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1. İngilis və azərbaycan dillərində bu kateqoriya müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur;
2. İngilis dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin əsas göstəricisi artikllar olduğu halda Azərbaycan dilində artikllar mövcud deyildir;
3. İngilis dilində müəyyənliyin əsas ifadə vasitələri müəyyənlik artıqlı, işarə əvəzliləri, şəxs əvəzliləri, yiyəlik əvəzliləri, müəyyənlik əvəzliləri və ismin yiyəlik halıdır;
4. Azərbaycan dilində müəyyənliyin əsas ifadə vasitələri ismin müxtəlif halları, müəyyənlik bildirən əvəzlilər, saylar, və bəzi şəkilçilərdir;

5. İngilis dilində qeyri-müəyyənliyin əsas ifadə vasitələri qeyri-müəyyənlik artiklı, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər və bəzi kəmiyyət bildirən ifadələrdir;
6. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliyin əsas ifadə vasitələri bir sayı, ismin qeyri-müəyyən ziyəlik və təsirlik halları, qeyri-müəyyən miqdar sayları və qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər hesab olunur;
7. İngilis dilində müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən müvafiq ekvivalentlərdən istifadə olunur;

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI

1. A. Həsənov. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası, Bakı, 1970. 75 s.
2. A.L. DUSKOV, *Studies in the English Language*, Part I and 2, Karolinum, Charles University Press, 1999. 490 s.
3. A.R Hüseynov. Müəyyənlik kateqoriyası və onun xüsusi isimlərə münasibəti (ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında) “Elmi əsərlər” №3 M.F.Axundov adına APRD və Əİ, Bakı, 1975. s. 88 -94
4. A.R Hüseynov. Müəyyənlik və qeyri müəyyənlik kateqoriyası haqqında Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1982. №3, s. 50 -55
5. A.R Hüseynov. Müəyyənlik və qeyri müəyyənliyin leksik– sintaktik vasitələrlə ifadəsi Проблемы конфронтативной лингвистики/ материалы Республиканской научной конференции, Баку, 1983. s. 49 – 50
6. A.R Hüseynov. Müəyyənlik və qeyri müəyyənliyin leksik– sintaktik vasitələrlə ifadəsi Проблемы конфронтативной лингвистики, Баку, 1983. Səh. 113 – 114
7. A.R Hüseynov. Müəyyənliyin və ümumiliyin ifadə vasitələrinin tədrisi haqqında Материалы зонального совещания- семинара преподавателей иностранных языков, Баку, 1982. s. 25

8. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974. 366 s.
9. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, (morfologiya, sintaksis), AMİ-nin “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisası üçün dərs vəsaiti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013. 308 s.
10. Aebischer, Paul, Contribution à la protohistoire des articles ille et ipse dans langues romanes. *Cultura Neolatina*, 1948. 203 p.
11. Axundov A. Onomastik vahid, onun mahiyyəti və dil sistemində yeri. Azərbaycan onomostikası problemləri, II, Bakı, API nəş., 1998. 309 s.
12. Allwood, Jens, Lars-Gunnar Andersson and Östen Dahl. *Logic in linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 276 p.
13. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. 3-cü hissə. Sintaksis. Bakı. 2002. 180 s.
14. Aslanov. V.İ Xüsusi adların leksik vahidlərdən fərqi. Azərbaycan onomostikası problemləri, II, Bakı, API nəş., 1998. 276 s.
15. Aydın Paşa. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, Maarif, 1997. 318 s.
16. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə. Sintaksis. 3-cü cild. Bakı, “Elm” 1981. 442 s.
17. B. Abbott, ‘Definiteness and indefiniteness’ In Horn, L. R. & Ward, G. (eds.) *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell, 2004. 867 p.
18. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2013. 310 s.
19. Blake N. *The Cambridge History of the English Language*. Vol 2. 1992. 703 p.
20. Blake, Barry J. *Case*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 520 p.
21. Blass, Regina. *Relevance relations in discourse. A study with special reference to Sissala*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 284 p.
22. Brian C. Butler. A Semantic Map Approach to English Articles (*a, the, and Ø*). University of Oregon Graduate School. 2012. 202 p.
23. C. Lyons, *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 398 p.
24. Çobanzadə B. və Ağzadə F. Türk qrameri. 1929. 202 s.

25. Fillmore, C. J. The case for case. In E. Bach & R. Harms (Eds.), *Universals in Linguistic Theory* (pp. 1–88). New York: Holt, Rinehart, and Winston. 1968. 498 s.
26. Fodor, J.D., & Sag, I. A. Referential and quantificational indefinites. *Linguistics and philosophy*, 1982. 389 p.
27. Fox B.A., & Thompson, S.A. A discourse explanation of the grammar of relative clauses in English conversation. *Language*, 1990. 508 p.
28. Givón T. *Context as other minds: The pragmatics of sociality, cognition and communication*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 2005. 278 p.
29. Givón T. *Syntax: an introduction* (Vols. 1-2, Vol. 1). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 2001. 207 p.
30. Gundel J.K., Hedberg, N., & Zacharski, R. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language*, 1993. 340 p.
31. Haspelmath, M. *Indefinite pronouns*. Oxford: Clarendon Press. 1997. 308 p.
32. Haspelmath, M. The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In M. Tomasello (Ed.), *The new psychology of language* (Vol. 2, pp. 211–242). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 2003. 480 p.
33. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı, 1983. 154 s.
34. I. Heim, *The semantics of definite and indefinite noun phrases*. Amherst, MA: University of Massachusetts doctoral dissertation, 1982. 246 p.
35. J. LYONS, *introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, 1971. 380 p.
36. J.A Hawkins, *Definiteness and indefiniteness*. PhD thesis, University Cambridge, 1974. 286 p.
37. J.A. Hawkins, 'On (in)definite articles: Implicatures and (un)grammaticality prediction' *Journal of Linguistics*, 1991. 304 p.
38. J.A. Hawkins, *Definiteness and indefiniteness*. Atlantic Highland, NJ: Humanities Press, 1978. 342 p.

39. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil nəşr, 2003. 191 s.
40. Kazımov Q. Dil, Tarix, Poeziya. Bakı, Nurlan, 2005. 600 s.
41. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988. 596 s.
42. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985. 382 s.
43. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, 2010 208 s.
44. Qurbanov A.M. Ümumtürk antroponimikasının inkişafı. Azərbaycan onomastikası problemləri – 9, Bakı, ADPU nəşr., 2000. 261 s.
45. L. R. Horn & G. Ward. The handbook of pragmatics, 2006. 358 p.
46. Levinson D. *Definiteness of Noun Phrases with Body Part Terms*. Manuscript.2005. 234 p.
47. Löbner, S. Definites. *Journal of Semantics*. 1985. 297 p.
48. M. Haspelmath, *Indefinite pronouns*. Oxford: Oxford University Press, 1997. 482 p.
49. M. İslamov. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, 1986. 204 s.
50. Matushansky, O. On the linguistic complexity of proper names. *Linguistics and Philosophy*, 31(5), 573–627. 2008. 346 p.
51. Məmmədli Q. Kəmiyyət anlayışının dildə istifadəsi. Bakı, Elm, 2000. 210 s.
52. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990. 156 s.
53. Murphy, R. *English grammar in use*. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 319 p.
54. P. H. Matthews. Morphology. Second edition. 224 p.
55. R. Hausser, How do pronouns denote? In *Syntax and semantics*, vol. *Selections from the Third Groningen Round Table*, ed. F. Heny and H. Schnelle, New York: Academic Press, 1979. 376 p.
56. Reuland, E. J., & ter Meulen, A. G. B. *The representation of (in) definiteness*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 1987. 290 p.
57. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, Nurlan, 2007. 416 s.
58. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası: Morfologiya. Bakı, BDU, 2000 370 s.
59. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993. 336 s.

60. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979. 217 s.
61. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı, ADU, 1989. 187 s.
62. С.С. Майзель. Изафет в турецком языке, М-Л, 1957. 123 с.
63. Чован-заде. Б Проблемы дефинитивности в тюркском языке. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, XXXI, лингвистическая серия, Б., 1936. 342 с.
64. <http://www.grammaticalfeatures.net/features/definiteness.html>